

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології, етнології та всесвітньої історії

К в а л і ф і к а ц і й н а р о б о т а

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

**«Розвиток російського та радянського військово-морського
мистецтва (1900–1945 рр.)»**

«Development of Russian and Soviet naval art (1900–1945)»

Виконав: здобувач денної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Освітня програма Історія та археологія

Кондраков Станіслав Юрійович

Керівник д.і.н., проф. Дьомін О. Б. _____

Рецензент к.і.н., доц. Петровський Е. П.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2023 р.

Завідувачка кафедри

_____ Сминтина Олена

(підпис)

(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № 4

протокол № ____ від _____ 2023 р.

Оцінка _____/_____/_____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

_____ Сминтина Олена

(підпис)

(прізвище, ім'я)

Одеса 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Аналіз джерел та літератури.....	8
1.1. Огляд джерельної бази.....	8
1.2. Історіографія проблеми.....	12
Розділ 2. Військово-морська теоретична думка в Російській імперії	
1900-1917 рр.....	18
2.1. Пануючі військово-теоретичні погляди перед Російсько-японською	
війною.....	21
2.2. Переосмислення морської стратегії після Російсько-японської	
війни 1904-1905 рр.	29
Розділ 3. Розвиток та зміни у військово-морській доктрині в СРСР	
1917-1939 рр.....	43
3.1. Формування теоретичних поглядів щодо використання флоту	
та їх реалізація в 1917-1929 рр.....	43
3.2. Застій та різка зміна в теорії застосування флоту	
1930-1939 рр.....	61
Розділ 4. Розвиток військово-морської стратегії під час Другої	
світової війни.....	75
4.1. Теорія морської стратегії на етапі 1939-1945рр.....	75
4.2. Стратегічне застосування флоту.....	82
Висновки.....	98
Список джерел та літератури.....	103

ВСТУП

Розвиток військово-морської теоретичної думки в період 1900-1945 рр. є важливим аспектом не лише у вивченні історії Російської імперії та СРСР, а й військово-морського мистецтва в цілому. Саме в цей час почалось формування ідей та принципів розвитку щодо подальшого використання ВМФ. Низка теоретиків, базуючись на досвіді японо-китайської, російсько-японської, Першої світової, Громадянської та ін. воєн, й на основі власних теоретичних розробках, намагалися передбачити роль та задачі Військово-морських сил у майбутньому збройному зіткненні.

При цьому, анексія Криму в 2014 році та повномасштабне вторгнення Російської федерації в Україну поставило ряд проблем й питань стосовно збройної боротьби на морі. А враховуючи те, що сама історія й військово-морське мистецтво циклічні, й не мають кінцевої дати реалізації, знання котрі були засвоєні в розглянутий період, можуть стати в нагоді.

Актуальність теми: зумовлена необхідністю вивчення на новому, сучасному рівні розвитку військової науки, процесу еволюції теорії застосування ВМФ Російської імперії та СРСР протягом одного з найскладніших періодів його історії.

З точки зору *науково-пізнавальної*, розробка цієї теми сприятиме подальшому накопиченню знань про становлення та розвиток військово-теоретичної думки в Російській імперії та СРСР, дасть змогу ввести в широкий науковий обіг ряд документів та інших джерел, які з різних причин не використовувалися у вітчизняній науці раніше.

Також, Військово-морський флот - це інструмент, котрий забезпечує захист національних інтересів держави у Світовому океані як у мирний, так й у воєнний час. І від того, на скільки грамотно й обґрунтовано будуть застосовані сили і засоби військового флоту, буде залежати успіх діяльності держави в усіх

сферах в морях та океанах. У зв'язку з цим, узгоджуючись із національною морською політикою, вище військово-політичне керівництво країни перед Військово-Морським Флотом має ставити завдання, а військово-морські теоретики розробляти форми і способи застосування сил і засобів флоту. При цьому, в ієрархії теорії військово-морського мистецтва вищими формами застосування сил визнавали ті, які приводили до досягнення стратегічних або оперативно-стратегічних цілей. Причому ці форми мають розвиватися з урахуванням історичного досвіду. Саме з цієї причини ця робота має й практичне значення.

Мета роботи – дослідити основні теоретичні погляди російських та радянських теоретиків з розвитку та використання ВМФ та їхню реалізацію період 1900-1945 рр.

Виходячи з мети дипломної роботи, її основними завданнями стали:

- Показати основні погляди вищого військово-політичного керівництва на будівництво та застосування ВМФ у 1900-1945 рр.;
- Виявити походження, характер і шляхи вирішення основних наукових проблем, що стояли перед командними і науковими кадрами Військово-Морського Флоту в даний період;
- Описати діяльність командування й наукових кадрів флоту стосовно науково-теоретичного обґрунтування способів вирішення завдань, властивих Військово-Морському Флоту в розглядаємий період.
- Охарактеризувати основні тенденції процесу еволюції теорії застосування Військово-Морського Флоту в період між 1900 р., та кінцем Другої світової війни (1939-1945рр.)

Об'єкт дослідження – розвиток ВМФ в Російській імперії початку ХХ ст. й в СРСР міжвоєнного і воєнного періоду.

Предметом дослідження є розробки морських теоретиків та думки офіцерів Російській імперії та СРСР з розвитку і використання ВМФ у збройних конфліктах.

Хронологічні рамки магістерської роботи охоплюють період 1900-1945 рр. Нижня хронологічна межа обумовлена тим, що саме на 1900 р. були створені й видані основні теоретичні напрацювання з використання ВМФ, а також вже на даний момент читався повноцінний курс по морській стратегії. Верхня хронологічна межа обумовлена кінцем цілої епохи з розвитку теорії застосування різнорідних військово-морських сил, й початком нової ери – оперативного мистецтва ракетно-ядерних флотів. В свою чергу, всередині даного періоду були ряд етапів, в яких проводилася основна робота з науково-теоретичного освоєння досвіду великих воєн і прискорений розвиток самої військової науки. Останнє відбувалося, як правило, на тлі глибоких змін у військовій політиці держави, з істотним уточненням завдань і основних принципів будівництва і застосування збройних сил та їхніх видів.

Методологічна база роботи ґрунтується на загальних принципах наукового пізнання: історизму, об'єктивності та системності, які передбачають з'ясування умов виникнення, розвитку й наслідків подій, явищ та процесів, а також розуміння їх причинно-наслідкового зв'язку.

При написанні дипломної роботи, розробці її концепції, положень та висновків застосовувалися наступні загальнонаукові та історичні методи дослідження: аналіз, аналітичний, логічний, описовий, проблемно-хронологічний та метод критики джерела.

Серед загально-наукових методів були в основному використані наступні: метод класифікації, який використовувався для детального вивчення історіографічної та джерельної бази дослідження, й за допомогою котрого вдалося розділили усі наявні джерела та історіографію за тематикою і проблематикою. Метод структурного аналізу виявився корисним для дослідження специфічної структури джерел та історичних фактів. Спеціально-

історичними методами даного дослідження насамперед виявились: метод критики джерел, який було використано за для вивчення і критики певних історичних джерел, як сучасних так й радянських досліджень; хронологічний метод, який передбачає проведення наукового історичного дослідження в системі вивчення послідовності подій; ретроспективний метод застосовувався нами з метою виявлення історичних причин, передумов виникнення та розвитку усіх процесів, пов'язаних з еволюцією військово-морських теоретичних поглядів в періоді котрий вивчається. І нарешті, описовий метод, допоміг детально охарактеризувати історичні події та явища, пов'язані з діяльністю теоретиків, вищих морських офіцерів та політичного керівництва держав.

В цілому магістерська робота написана з використанням поширеної в сучасних умовах постмодерністської методології неопозитивізму, яка передбачає використовувати сучасні підходи до аналізу історичних джерел та вивчення історіографічних творів, розкриття обраної теми спираючись на дослідження подій минулого через всебічний розгляд фактологічного матеріалу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що автор на основі різноманітних джерел інформації дослідив основні погляди тогочасних, як російських так й радянських теоретиків, і на основі їхніх поглядів та бачення, намагався показати повноцінну картину розвитку та реалізації військово-морської теоретичної думки в Російській Імперії та в Радянському Союзі.

Структура даної роботи обумовлена самими цілями і завданнями роботи, що складається з вступу, чотирьох розділів, висновків та списку вивчених джерел і літератури. Останній нараховує 111 позиції, з яких 51 джерело.

Перший розділ магістерської роботи присвячений аналізу джерельної та історіографічної бази дослідження. В ньому проаналізовані майже всі джерела, які були розділені на чотири групи та велика кількість історіографічних робіт. Але треба зауважити той факт, що більшість історичних робіт по обраній темі

не вивчалися вітчизняними дослідниками, як результат конкретних великих праць немає, або вони носять описовий характер.

Другий розділ розкриває історію та декілька етапів становлення й розвитку військово-морської стратегії в Російській імперії на початку ХХ ст.. Саме тут буде розкрито всі основні положення та теоретичні напрацювання, котрі ляжуть в основі військово-морського мистецтва даного періоду та його подальший вплив.

Третій розділ найбільший з представлених в роботі. В ньому висвітлюються основні етапи формування й становлення положень військової доктрини Радянської держави, що визначали характер будівництва і застосування Військово-Морського Флоту в даний етап. Також було розглянуто основні походження і шляхи вирішення основних наукових проблем, що стояли перед командуванням і науковими кадрами на різних етапах будівництва ВМФ у 1921-1939 рр.

Четвертий розділ правомірно розглядати як підсумковий, розкриваються передумови, основні тенденції та практичні результати розвитку загальних основ та інших складових елементів теорії застосування ВМФ у хронологічних межах дослідження, а також наведені результати стратегічного застосування ВМФ СРСР на різних морських театрах бойових дій під час Другої світової війни.

У висновках наведені результати дослідження у загальноприйнятій формі відповідності поставленим у вступі цілям та задачам даної магістерської роботи.

Розділ 1

АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Перед тим як описувати всю джерельну й літературну базу даного дослідження треба зауважити наступне. Як зазначалося в ступі, дипломна робота позиціонується не суто з історично-пізнавальної сторони, а й з практичної. В свою чергу історія військового мистецтва за своєю суттю є інтернаціональною. Не має значення хто писав ту чи іншу теоретичну працю, дослідження, або аналіз подій. Якщо це працює, або дозволяє дізнатися особливості мислення свого ворога, вивчення подібних робіт є першочерговою задачею. Оскільки реальна війна не пробачає в теоретичних напрацюваннях постійних «винаходів велосипеда».

1.1. Огляд джерельної бази. Джерельна база даного дослідження доволі різноманітна. В її основі лежать джерела чотирьох окремих груп – 1) теоретичні напрацювання військово-морських теоретиків; 2) офіційні документи наказів, з'їздів; 3). Офіційно прийняті бойові статuti й настанови; 4) Мемуари та збірки особистих творів.

Перша група джерел яку складають військово-морські теоретичні напрацювання, в собі містять роботи, як самих теоретиків, так й теоретичні праці старших морських офіцерів. Різниця між ними у тому, що теоретики не просто займаються написанням робіт, а їх головна задача: викладацька діяльність, складання основи бойових статутів, узагальнення знань в області морської стратегії. В свою чергу старші офіцери, як правило, писали роботи виходячи саме з особистого досвіду, й більше часу проводять саме за практикою. Загалом всі дані роботи є надважливі за кількома аспектами.

В плані теорії, всі вони характеризують систему знань й закономірностей збройної боротьби на морі в той час. Такі роботи як: віце-адмірала Олександрова Олександра Петровича «Операції на морських сполученнях» [1],

«Десантна операція. Оперативний нарис» [3], «Протидесантна операція: Оперативний нарис»[5], капітана 1-го рангу Петрова Михайла Олександровича «Морська тактика. Бойова діяльність флоту» [38], професора Бориса Борисовича Жерве «Значення морської сили для держави» [22], генерала-майора Миколи Лаврентьевича Кладо «Етюди зі Стратегії» [28], адмірала Степана Осиповича Макарова «Міркування з питань морської тактики» [31], протягом тривалого часу були основою ідей та поглядів стратегічного застосування флоту. Саме на їх працях відбувалося встановлення військово-морських доктрин, як Російської імперії так й СРСР.

В аспекті практичному, наступні праці як : Гейдена А. Ф. «Армія та флот у сучасній обстановці» [15], Кладо М.Л. «Значення флоту в ряду військових засобів держави» [27], Улановського В. «Про теми для науково-дослідницьких робіт» [45] та Черкасова В.Н. «Записки з морської тактики: Основи морської стратегії» [47] дають можливість побачити загальний ступінь розуміння проблеми, щодо розвитку військово-морського мистецтва на різних етапах даного періоду, та демонструють намагання теорію якомога швидке перетворити на практику.

І нарешті з історико-аналітичного аспекту, ряд таких робіт: Кладо М. Л. «Сучасна морська війна» [26], Жерве Б.Б. «Морська стратегія Наполеона» [23], Александров О. П. «Критика теорії володіння морем» [4], Березіна Е. В. «Морська тактика. Частина історична» [8], флагмана 1-го рангу Душенова Константина Івановича «До історії питання про малу війну на морі» [19], добре показують намагання тодішніх теоретиків, на основі аналізу певних історичних подій закріпити доцільність та вірність їхніх поглядів стосовно еволюції морської стратегії. З однієї сторони, даний підхід давав змогу детально вивчити конкретну історичну подію, побачити помилки або вдалі рішення, втім з іншої, інколи автори під свою теорію шукали конкретну подію для того, щоб ця сама подія слугувала найкращим доказом вірності їхньої праці. Саме тому, подібні теоретичні роботи потребують особливого критичного аналізу.

При цьому на протязі 1900-1945 рр. головним місцем дебатів теоретиків стали сторінки журналу «Морська збірка». Унікальним даний журнал був й тим, що в ньому була майже повністю відсутня цензура. Теоретики критикували один одного, вказували помилки й вступали в багаторічні дискусії. При цьому, навіть під час хвиль репресій, праці репресованих не зникали, а продовжували існувати на сторінках журналу. Це один із самих яскравих прикладів, що політика й військова справа абсолютно протилежні речі, хоча на перший погляд мають багато чого спільного.

Другу групу джерел складають офіційні документи наказів та з'їздів, котрі всі відносяться до радянського періоду. Великого значення мають джерела котрі містять саме накази стосовно розбудови ВМФ, такі як: «Декрет РНК про відтворення морських сил РРФСР 1921 р.» [20] та «Десятий з'їзд РКП(б) стенографічний звіт» [17]. Саме вони, найбільш чітко розкривають погляди вищого партійного керівництва стосовно будівництва ВМФ та подальшого його застосування, але на конкретному етапі даного періоду. Оскільки на відмінну від теоретиків, політичне керівництво постійно змінювало свою думку.

Важливими документами є й ті, котрі свідчать про взаємодію вищого партійного керівництва країни з командуючими ВМФ. Якщо взяти за увагу проведення реформ, то наступні джерела: «Реформа в Червоній Армії. 1923-1928 рр.: Док. і матеріали у 2 кн.» [41] й «Третій з'їзд Рад СРСР (1925 р.): Стенографічний звіт» [43] дають змогу побачити етапи та підготовку до реформ. Хоча великим недоліком подібних документів є факт наявності цензури, що не дозволяє побачити повну картину тогочасних подій.

При цьому, не зважаючи на політику і цензуру є документи котрих дана проблема оминула. Це з'їзди всього вищого командування ВМФ: «Напередодні війни: Матеріали нарад вищого керівного складу ВМФ СРСР наприкінці 1940 року» [40] й «Збір командувачів флотів і флотилій з узагальнення досвіду війни та підсумків бойової підготовки за 1940 рік» [42]. Особливість їх у тому, що в

них можна побачити чітке розуміння тодішніх старших офіцерів неминучість нової великої війни. В той же час, по даним документам можна судити вплив масових репресій на ВМФ.

До Третьої групи джерел увійшли бойові статuti та настанови. Головна відмінність даної групи від попередньої у тому, що документи наказів та з'їздів не є прямим свідченням прийняття державою тої чи іншої військово-морської теорії. А статuti й настанови навпаки, чітко демонструють прихильність вищого політичного керівництва до певної теорії.

В свою чергу дана група ділиться на дві підгрупи. Перша це повноцінні військові документи, друга – тимчасові статuti або настанови. Відмінність їх у полягає у наступному. Такі документи як, «Бойовий статут Військово-морських Сил РККА (1930)» [10] та «Настанова з бойового застосування морської авіації (1930)» [35] мають довготривалу перспективу й носять саме настановний характер. Вони дають змогу побачити направлення військово-морської доктрини й спосіб застосування різних видів зброї. Також дані документи стають основою у вищих військових закладів.

В той же час, «Тимчасовий бойовий статут Морських Сил РККА (1937)» [11], «Тимчасова Настава з бойового застосування морської авіації 1937 р.» [12], й «Тимчасова Настава з бойової діяльності підводних човнів 1939 р. (НПЛ-39)» [13] носять саме рекомендаційний характер. Це пов'язано з декількома моментами: якщо подивитися на дату цих настанов, то всі вони відносяться до періоду початку активних бойових дій, й коли йшлося активне узагальнення досвіду даних битв. Також, доволі активний військово-технічний розвиток засобів боротьби, кожен рік диктував нові вимоги та показував раніше не доступні результати. Тому дані документи мають теж важливе значення, оскільки не просто демонструють офіційну прийняту державою військово-морську доктрину, а й дають можливість прослідкувати хід еволюції даної доктрини.

Й останні декілька джерел четвертої групи є мемуари Михайла Васильовича Фрунзе [49,50] та збірка праць Михайла Ніколовича Тухачевського [44]. Вони обидва не були військово-морськими теоретиками, але мали значний вплив на розбудову ВМФ СРСР й в їхніх працях є ряд поглядів стосовно даного питання. При цьому слід зауважити той факт, що в своїх роботах М.В. Фрунзе виходив з мети успішності проведення військової реформи, а значить пошуку необхідних ресурсів. М.Н. Тухачевський навпаки, виключно із своїх про сухопутних інтересів. Тобто, дані роботи носять більше політичний характер, ніж теоретичний. Хоча останній був саме теоретиком, але чисто армійським.

1.2. Історіографія проблеми. Вона в першу чергу представлена роботами радянських та пострадянських авторів. За своєю суттю всі їх роботи формують окремі наукові школи стосовно історії військово-морського мистецтва. Звісно, проаналізованих праць не достатньо, аби досягнути всі аспекти обраної теми. Втім, залучена історіографія дозволяє якісно розкрити головні моменти обраної проблематики.

Уся історіографічна база дослідження розділена на 4 головні групи: 1) Загальні роботи присвячені історії військово-морського мистецтва; 2). Роботи, що присвячені розвитку й застосування ВМФ Російської імперії та СРСР в даному періоді; 3) роботи, які присвячені саме еволюції військово-морських теоретичних поглядів в даних держав 4) роботи, присвячені окремим особистостям.

До першої групи відноситься доволі невелика кількість сучасних досліджень, представлена як правило російськими й однією українською роботою. Одним із головних робіт даної групи, є дослідження Доценка Віталія Дмитровича «Військово-морська стратегія Росії» [67] та «Історія військово-морського мистецтва» [68] в двох томах. Він капітан 1-го рангу, тому всі його роботи написані с чіткістю розуміння даної проблеми, також він має доступ до архівів, на котрі він завжди опирається. Наступна праця належить таким

історикам як Золотарев Володимир Антонович й Козлов Олександр Іванович, котрі написали чотири томи «Три століття Російського флоту» [71], дана праця несе виключно описовий характер, оскільки автори хоч й мають військову освіту, але не є морськими офіцерами. При цьому робота дуже насичена різними подіями, що є вагомою перевагою.

Серед вітчизняних дослідників треба виділити одного із найкращих військово-морських істориків в Україні, Поспелова Андрія Сергійовича, котрий написав повноцінне дослідження «Російський військово-морський флот. Від Петра Великого до сучасності» [96]. Робота носить не тільки описовий характер, а й автор дає свою аналітичну оцінку тогочасним подіям.

Друга група, одна із найбільш представлених. Серед сучасних дослідників уваги заслуговує Апальков Юрій Валентинович, його праці «Есмінці проекту 56 та їхні модифікації» [52] та «Російський імператорський флот 1914 - 1907. Довідник з корабельного складу» [53] є одні із найкращих досліджень на пост радянському просторі. Вони присвячені в першу чергу історії створення різних класів кораблів, та дають можливість побачити певні тенденції будівництва ВМФ.

Стосовно застосуванню ВМФ присвячені роботи, як правило радянського періоду. Всі вони є однотипними, й в більшості випадків це колективні праці, не просто військових істориків, а в першу чергу морських офіцерів: Ачкасова В. І., Вайнера Б. А. «Червонопрапорний Балтійський флот у Великій Вітчизняній війні» [55], Зоткіна Я. Ф., Любчикова М. Л., Болгарія П. П. «Червонопрапорний Чорноморський флот» [70], Морозова Е. «Чорноморський флот у Великій Вітчизняній війні. Короткий курс бойових дій флоту» [90] й Козлова І.О., Шломіна В.С. «Червонопрапорний Північний флот» [79]. Однак, хоча дані роботи й насичені фактажем, насамперед, в них в першу чергу висвітлюється еволюція матеріальних засобів збройної боротьби на морі, у другу - практика бойового застосування кораблів основних класів,

використання зброї та бойових засобів флоту і лише в третю чергу (притому вельми коротко) - розвиток теорії тактики ВМФ.

Також серед сучасних дослідників можна виділити Дроговоза І. та його велике дослідження «Великий флот країни радянської» [66], дана праця унікальна тим, що в ній автор намагається на основі попередніх досліджень показати іншу сторону будівництва та розвитку ВМФ СРСР, але в той же час, доволі часто автор ігнорує ряд помилок допущені радянським тодішнім керівництвом. Схожою за структурою є праця Олександра Больних «Бій Гігантів» [58], хоча вона й присвячена загальній історії використання лінійних сил, автор присвятив декілька сторінок й розвитку ВМФ Російської імперії та СРСР.

Стосовно десантних операцій, найкраща робота належить Володимиру Жуматію «Морські десантні операції Збройних сил СРСР. Морська піхота в довоєнний період і в роки Великої Вітчизняної війни» [69]. Вона корисна тим, що автор в своєму дослідженні використовує ряд архівних документів, котрі до нього взагалі ніхто не публікував.

Загальними є праці Басова О. В. «Флот у Великій Вітчизняній війні. 1941-1945: Досвід оперативно-стратегічного застосування» [57], Грибовского В.Ю. «Морська політика СРСР і розвиток флоту в передвоєнні роки 1925-1941» [65] й Мойсеева С.П. «Список кораблів російського парового і броненосного флоту» [92]. Дані роботи, як правило повторюють раніше опубліковані праці, й зачіпляють лише основні події. Також характерною рисою цих досліджень є відсутність глибокого аналізу й критики.

Третя група присвячена вже виключно історії розвитку теорії застосування ВМС. Одна із найкращих робіт в даній проблематиці – це дослідження Макарова С.І. «Оперативне мистецтво Військово-Морського Флоту: історія та сучасність» [83]. Дана праця створена в першу чергу для військово-морських офіцерів й має саме практичну мету. Автор подає виключно сухий фактаж й з мало присутнім особистим аналізом тогочасним подій. З

однієї сторони робота вийшла найбільш об'єктивною, з іншої – більше схожа на довідник, але в даній ситуації це є скоріш плюсом, а ніж мінусом.

Наступні роботи Монакова М.С. «Долі доктрин і теорій» [84] й повноцінна його дисертація «Розвиток застосування вітчизняного військово-морського флоту в 1921-1941 рр.» [85]. Більш вичерпаних робіт по даній тематиці просто не існує. Автор зібрав всі доступні матеріали, проаналізував й чітко структурував. Монаков М.С. описуючи події в кінці завжди дає особистий аналіз тому, що відбулося. Головною заслугою є й об'єктивність, дослідник однаково визнає, як й досягнення у військово-морській теорії, так й ряд помилок котрі були допущені в даному періоді.

Важливою для магістерської стала колективна праця Савінкіна А.Е., Домніна, І.В. Белова Ю.Т. «Військово-морська ідея Росії: Духовна спадщина Імператорського флоту» [105]. Дослідженням дану роботу неможливо назвати, оскільки автори просто взяли різні теоретичні роботи та скоротили їх. Тобто це в чистому вигляді довідник, без аналізу та переліку подій. В той же час, більшість теоретичних праць котрі описані в даній роботі, не має у вільному доступі, а тому її користь важко переоцінити.

Невеличка стаття Осьмачко С.Г. «Культура військової думки в СРСР (1920-1930-ті рр.)» [95] як такових нових ідей та результатів дослідження в собі не містить. Але, в наявності дуже багатий перелік документів та дослідження інших істориків дали змогу якісно та кількісно розширити історіографічну базу магістерської роботи.

Загальними є праці Короткова І.А. «Історія радянської військової думки» [81] й Мещерякова Б. «Вітчизняне військово-морське мистецтво в діях із порушення морських комунікацій у Великій Вітчизняній війні» [93]. Перша присвячена, як сухопутній так й морській теорії. В другій, автор добре демонструє вже практичне застосування теорії й подальший його розвиток, але праця одразу робить акцент на бойових діях не звертаючи уваги на проблеми передвоєнних часів.

Треба й відзначити такі роботи, як Харламова С. «Аналіз ефективності радянського підводного флоту в роки Другої світової війни» [107] й Кочергіна І.Г. «Радянський підводний флот у передвоєнні роки та роки Великої Вітчизняної війни, 1932-1945 рр.» [77]. Вище перелічені дослідження хоча й присвячені підводним човнам, в них описується загальний розвиток військово-морської теорії. При цьому, автори не роблять великого акценту на встановленні зв'язку між політикою та розвитком ВМФ в розглядаємі період.

Четверта група – це роботи військових істориків, котрі займалися вивченням конкретних особистостей та їхнього вкладу в розвиток теорії застосування ВМФ. Наступні праці: Янбиха В.В. «Адмірал флоту Радянського Союзу І.С. Ісаков» [111], Каримова Е.Р. «Внесок В.М. Фрунзе в розвиток військової теорії» [82] та групи авторів Близниченка С. С., Лазарева С. Е. «Контр-адмірал О. П. Александров: історичний портрет на тлі епохи» [62] характеризуються в першу чергу намаганням дослідників розкрити всі аспекти діяльності того чи іншого теоретика. Головним плюсом вище перелічених робіт є наявність більш детального аналізу наукового шляху теоретиків, а ніж в загальних працях. В той же час, великим недоліком є той факт, що всі дослідження односторонні й не мають об'єктивності.

Глибокою є робота радянського військового історика Сувенірова Олега Федотовича «Трагедія РСЧА 1937-1938» [104]. Він понад 30 років працював в Інституті військової історії Міністерства оборони СРСР. Є автором багатьох праць з історії Червоної Армії в передвоєнні роки й в період Німецько-радянської війни. Маючи допуск до архівів, та військову освіту його праці наповнені фактами й більш нагадують повноцінні довідники.

Єдиною повноцінною роботою котра була присвячена діяльності історичним морським комісіям є праця Мазура Т.П. «Морська історична комісія (Моріском)» [87]. Дане дослідження розкриває всі аспекти роботи даної комісії, а головне описує роль та діяльність військово-морських теоретиків в цій установі.

Підводячи підсумки розділу, можна сказати наступне, що наявний історіографічний базис у сукупності з залученням великої кількості джерельної бази, дозволив доволі якісно розкрити всі поставлені перед магістерською роботою завдання. Залучення різноманітних за своїм походження історіографічних робіт дало можливість розкрити ступінь вивчення проблематики еволюції поглядів стратегічного застосування флоту в Російській імперії на початку XX ст. та СРСР міжвоєнного та воєнного періоду.

Розділ 2

ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКА ТЕОРЕТИЧНА ДУМКА В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 1900-1917 РР.

Гонка морських озброєнь між провідними світовими державами та пов'язаний з нею бурхливий прогрес військової техніки в останні десятиліття XIX ст. поставили питання стосовно найефективнішого використання військово-морських сил у майбутніх війнах. Саме в цей час з'являється низка теорій, присвячених рішення даної проблеми. Найбільшого поширення серед військово-морських теоретиків світу отримали лише дві з них. Перша, це так звана, теорія «мехена-коломба», або «теорія морської могутності та володіння морем» авторами котрою були відомі на весь світ адмірали-теоретики: американський А.Т. Мехен (1840-1914) та англійський Ф. Коломб (1831-1899). Друга – це на той час нова теорія «молодої школи» (*Jeune Ecole*), яка була створена у Франції за часів каденції (січень 1886 – травень 1887 р.) морського міністра, адмірала Гіацинта-Лоран-Теофіля Оба (*Nyacinthe Laurent Théophile Aube*, 1826-1890) [59].

Теорія «Мехена-Коломба» розглядала морську війну, як самостійну війну флотів, відмінну за своїми цілями та завданням від дій інших збройних сил. В її основі лежала ідея про завоювання панування на морі шляхом вирішального генерального бою броненосних сил. Цей бій, на думку авторів, мав представляти артилерійську дуель броненосців, у якій переможе найсильніший. Вони пропонували посилено розвивати клас броненосців та удосконалювати артилерійське озброєння. При цьому дії всіх інших сил флоту зводилися лише до забезпечення броненосних сил. Крім того, з поля зору авторів цілком випали питання неминучої взаємодії у війні морських та сухопутних сил.

Теорія «Молодої школи», на відміну теорії «Мехена-Коломба», навпаки, заперечувала вирішальне значення в морській війні генерального бою та взагалі

броненосних сил. На думку її авторів, головну роль у морській війні мали зіграти легкі кораблі, насамперед міноносці. Ця теорія, створена на піку науково-технічного прогресу розвитку броненосних (великих) і міноносних (малих) кораблів, напряду відображала відставання Франції (Третьої республіки в справі будівництва флоту від «володарки морів» Великобританії). Саме тому, прихильники «молодої школи» вважали за необхідне боротися з англійською військово-морською міццю біля власного узбережжя за допомогою чисельних і швидкісних міноносних кораблів, в будівництві яких, Франція в той час була лідером. Однак, на океанських просторах, в справі боротьби з британським торговельним флотом, особливо велике значення надавалося активним діям крейсерів на комунікаціях супротивника. Прихильники «Молодої школи» вважали, що крейсерські операції здатні настільки послабити економіку супротивника, що він буде змушений припинити війну [53, с. 4].

Тут слід особливо зазначити, що французька теорія «молодої школи» і масове будівництво у Франції міноносців, була прямим запозиченням практичного досвіду флоту Російської імперії. Саме в ній, під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. відбулося масове будівництво прибережних міноносців (так званих міноносок) на базі проектів віце-адмірала А.О. Попова, що виключило повторення з боку Англії та Франції сценарію Кримської (Східної) війни 1853-1856 рр., щонайменше на Балтиці. Більше того, саме в Російській імперії у 1877 р. був побудований перший в світі морехідний міноносець «Вибух», який став основою абсолютно нового класу середніх бойових кораблів – есмінців (або дестройерів, як їх називають у англомовних країнах) [92, с.38, 109 с.40-42]. Тому не дивно, що французькі теоретичні конструкції «молодої школи», які створювалися на базі практичного досвіду Російського імператорського флоту, викликали й жвавий інтерес серед російських військово-морських теоретиків, оскільки задачі протистояння з великими державами, що мали значний великий флот у Росії виявились аналогічними французьким.

В останню чверть XIX ст. в Російській імперії активно слідували як й за зарубіжним розвитком військово-морською думки, так й створювали власну на основі досвіду минулих війн. Унаслідок чого в дореволюційній Росії з'явилися ряд саме військово-морських теоретиків, таких як: генерал-майор по адміралтейству М.Л. Кладо, підполковник Р. Зотов, віце-адмірал С.О. Макаров, капітан 1-го рангу О.В. Немітц та інші [83, с. 14].

Сам розвиток військово-морських теоретичних поглядів в Російській імперії можна умовно поділити на два етапи. Перший охоплював 1900-1904 рр. Саме в цей час вже були написані основні теоретичні роботи військово-морських діячів Російської імперії стосовно використанню флоту, в яких найбільшою мірою були відображені оригінальні російські погляди на цю проблему. При цьому, хронологічно цей етап розпочався дещо раніше, наприкінці XIX ст. (точніше з 1896 р.) і базувався на теоретичних напрацюваннях та їх переосмисленні засновників військово-морської теоретичної думки в Російській імперії, таких як адмірал Г.І. Бутаков, віце-адмірالی М.А. Аркас та А.О. Попов.

Другий етап припав на 1905-1914 рр. Його характерною рисою стало переосмислення військово-морської думки на основі досвіду Російсько-японської війни, який для військово-морських сил усіх ведучих держав став посправжньому революційним. І саме на підставі теоретичних напрацювань 1905-1914 рр. будувався концептуально і технічно Російський імператорський флот (в першу чергу Балтійський та Чорноморський) майже до середини 1917 р. З виробленою концепцією бойового використання він же вступив у Першу світову війну [67, с. 115]. Втім, як раз під час вже Першої світової війни великих теоретичних праць на військово-морську тематику в Російській імперії не виходило. Раз так, то другий етап ми можемо довести до 1917 р., з якого під період 1914-1917 р. можна сміливо класифікувати як добу практичної перевірки теоретичних напрацювань 1905-1914 рр.

2.1. Пануючі військово-теоретичні погляди перед Російсько-японською війною. Історія військово-морського мистецтва, як наука в Російській імперії виникла наприкінці XIX ст. Впродовж 1896-1897 рр.. у друкарні Морського міністерства було надруковано 3 томи лекцій з історії військово-морського мистецтва ще лейтенанта Миколи Лаврентієвича Кладо (1869-1919), котрий читав курси військово-морських наук в Миколаївській морській академії – вищого військово-морського навчального закладу Російського імператорського флоту по підготовці старшого і вищого командного складу флоту. Але сама назва лекцій «Морська тактика» (тоді словосполучення «історія військово-морського мистецтва» не існувало) викликало ряд заперечень провідних теоретиків академії та Морського міністерства [68].

До цього у 1880 р. вийшла праця капітана 1-го рангу Євгена Васильовича Березіна (1833-1886) «Морська тактика: Частина історична»[8], котра в морському міністерстві залишилася непоміченою. Дана робота не пробудила великого інтересу у флотських офіцерів до вивчення морської тактики саме на історичних прикладах, тобто історії військово-морського мистецтва.

У морському міністерстві була популярна на той час думка, що такої науки, як історія військово-морського мистецтва немає і що флотському офіцеру достатньо знати загальну військово-морську історію. Така позиція у вищого військово-морського керівництва проіснувала до початку російсько-японської війни 1904—1905 рр.

Не зважаючи на такий підхід, розвитком морської стратегії в Російській імперії займалися, причому доволі активно. Один із перших теоретиків котрий зумів побачити принципові відмінності між військово-морською історією та військово-морським мистецтвом став вищезгаданий Микола Лаврентійович Кладо (але тут треба зазначити, що сухопутні теоретики, в своїй сфері це зробили раніше). Суть цих відмінностей М.Л. Кладо бачив у тому, що у військово-морській історії описуються події, а в історії військово-морського

мистецтва даються саме пояснення цим подіям, з подальшим засвоєнням з них уроків [67, с. 164].

У своїх працях М.Л. Кладо стверджував, що головною метою історії військово-морського мистецтва є виявлення принципів військового мистецтва, які залишаються вічними і незмінними для будь-якого періоду. До них він відносив «принцип зосередження сил проти однієї з ділянок ворожої сили, принцип раптовості, принцип взаємної підтримки, принцип підстави сильного свого боку та схованки слабкого, принцип крайньої напруги сил, принцип єдності влади (в управлінні військовою силою), принцип ініціативи тощо» [83, с. 34].

М.Л. Кладо стверджував, що сутність цих принципів залишається у всі часи постійною, але форми, в яких вони виявляються, можуть бути різноманітними залежно від ситуації. Завданнями історії військово-морського мистецтва він вважав «перевірку цінності тих принципів, які кладуться в основу військового мистецтва» [28, с. 155] та формування гіпотези, «з якої випливає уявлення про незмінність цих принципів» [28, с. 163].

При цьому, на початку XX ст.. М.Л. Кладо лише починав свій шлях військово-морського теоретика, а тому його ідеї в основному базувалися, як правило, на попередніх роботах, в тому числі й згаданих вище Г.І. Бутакова, М.А. Аркаса та А.О. Попова та інших. Більше того, маючи лише середній офіцерський чин (лейтенант флоту) М.Л. Кладо по причинах субординації та існуючи в ті часи поняття честі, не міг висловлюватися щодо офіційної військово-морської стратегії, хоча в його «Морській тактиці» як раз ця проблема піднімалася постійно, у військово-історичному і військово-теоретичному контекстах.

Не зважаючи на те, що курс лекцій по морській стратегії читався з 1896 р., підручника по морській стратегії не існувало. Збереглися конспекти лекцій котрі були записані слухачем Академії лейтенантом Н.С. Путятіним. Саме вони й дозволяють судити щодо ступені розроблення проблеми й більш менш

побачити офіційне бачення морської стратегії. Примітно, що читав даний курс й генерал-лейтенант Микола Олександрович Орлов. Проблема була в тому, що він був сухопутним теоретиком, тому весь його курс був побудований на сухопутній стратегії з невеликим морським забарвленням.

Щодо стратегії він казав наступне: «Це наука, котра досліджує явище війни у всій її сукупності: це мистецтво найвигіднішим чином користуватися силами та засобами країни» [67, с. 167]. М.О. Орлов відзначав, що якщо тактика розглядає лише окремі битви, то стратегія вивчає підготовку засобів для ведення війни і їх раціональному застосуванні при цьому беручи до уваги ряд факторів: бойові, економічні, політичні та географічні характеристики [67, с. 178].

На той час головною задачею стратегічного мистецтва була розробка плану операцій, при створенні плану операції рекомендувалося ставити морським силам реальні цілі і грамотно вибирати напрямок майбутнього головного удару. При цьому план має бути простим та відповідати актуальній обстановці. Оцінюючи співвідношення сил сторін, рекомендувалося порівняти не тільки кількість й якість зброї, а й моральний стан особового складу [68, с. 277].

Тут треба зазначити той факт, що в Російській імперії була прірва між офіцерами та простими матросами. Дану проблему підіймали багато як теоретиків, так і практиків (доцільно тут навести відомий вислів віце-адмірала П.С. Нахімова: «Матрос – є головний двигун на кораблі»), але через багатовікові традиції вони не були почуті. Виключно тому, до самого кінця Російської імперії офіцери не були належним чином проінформовані про реальний моральний стан моряків. Більш менш, ситуація почала виправлятися після Російсько-японської війни.

Згідно теоретичних поглядів на військово-морську стратегію, в Російській імперії на початку ХХ ст. перевагу віддавали раптовому випереджувальному удару, коли противник не готовий до активних воєнних

дій. В плані повинна бути тільки одна найближча мета, згодом дивлячись на обстановку командувач флотом зобов'язаний був вносити до нього корективи для розвитку успіху і досягнення кінцевої мети операції (компанії). В той же час вважалося, що докладний і детальний план шкідливий, оскільки талановитого флотоводця він буде стискати, а для бездарного - послужить виправданням при невдачі [67, с. 173].

Резюмуючи курс лекцій генерал-лейтенанта М.О. Орлова, то можна сказати, що план операції включав, в першу чергу, оцінку противника, вибір напрямку головного удару і визначення мети. При чому розрізняли цілі на політичні та військові. Для флоту головним об'єктом дій повинен бути флот супротивника, джерела його забезпечення бойової діяльності (бази, арсенали, порти та інше). Також в своїх лекціях М.О. Орлов ввів свою класифікацію морських операцій: першочергові задачі це знищення флоту супротивника, дії проти торговельного флоту на шляхах сполучень, базах та блокада ворожого узбережжя. До другорядних операцій він відносив напади на ворожі пункти, підготовку та саму висадку десанту.

Вичерпані були й його думки стосовно спільних дій армії та флоту. Величезна увага приділялася так званій змішаній експедиції (морська десантна операція). Змішаною експедицією генерал М.О. Орлов називав «такі операції, коли сухопутні сили обирають для пересування морські шляхи» Їхніми завданнями можуть бути як і дії проти віддалених колоній ворога, так і диверсії [67, с. 183]. Останні постулати наочно демонстрували традиційні й поширені погляди російських (і не тільки, наприклад німецьких) теоретиків на боротьбу зі збройними силами найбільших колоніальних імперій початку ХХ ст. — Британської та Французької.

Щодо чисельності, то на думку автора десант не повинен перевищувати 40 000 осіб (один армійський корпус). При висадці на берег противника військам не слід одразу наступати в глиб ворожої території, а треба або наступати вздовж берега, або ж для початку організовувати захищені

комунікаційні лінії. У будь-якому випадку рекомендувалося під час десантної операції дотримуватися принципу крайнього напруження сил, тобто до початку рішучого наступу доставити на берег найбільшу кількість військ [67, с. 183].

Але питання про класи кораблів, та їх роль в операціях, в курсі лекцій з морської стратегії М.О. Орлова майже не підіймалися. Це і не дивно – оскільки М.О. Орлов був представником Російської імператорської армії і не мав відповідних знань, які навіть в Академії генерального штабу в принципі не давалися майбутнім генералам і адміралам. Весь курс «Морської стратегії» зводився до того, що повинен буди робити флот, а який саме, невідомо. Також з курсу лекцій, було видно й іншу проблему, насамперед, сухопутне бачення морської стратегії.

В 1882 р. підполковник по адміралтейству З. Зотов написав доволі серйозну роботу «Стратегічні уроки морської історії» [21]. У перших частинах дослідження він досить ґрунтовно проаналізував праці А. Т. Мехена й Ф. Х. Коломба та на історичних прикладах показав їхній внесок у розвиток морської стратегії. При цьому у висновку, де він висловлював вже свою думку щодо морської стратегії, З. Зотов повністю повторював слова генерала Генріха Антоновича Леєра. Тобто, З. Зотов виступав за єдність теоретичних положень стратегії, як для армії, так і для флоту [21, с. 71].

Такі панівні про сухопутні погляди в цей час були зумовлені тим, що війну на морі розглядали саме, як частину війни на суходолі, а не як окремий театр бойових дій. Також більшість офіцерів, політичних діячів та навіть теоретиків вважали, що завоювання панування в морі можливе лише завдяки генеральним битвам. Більше того, в той час серед керівництва Російського імператорського флоту було дуже багато консерваторів, котрі будь-які нові ідеї які не погоджуються з їхніми називали в буквальному сенсі «ересю». Результат був наступний: багато офіцерів не мали достатньої військово-морської теоретичної підготовки, молоді викладачі не мали достатніх знань, або навчали по старим канонам. Ті ж, хто мав відповідні знання і таланти, як то М.Л.

Кладо, були зв'язані у своїх діях існуючими традиціями і системою підпорядкування[68].

Перший теоретик, хто дійсно почав ставити під сумнів пануючу в провідних військово-морських країнах теорію «Мехена-Коломба» став віце-адмірал Степан Йосипович Макаров. У 1897 р. в статті «Міркування з питань морської тактики» він пише, що неможливо переоцінити вклад в розвиток морської стратегії А. Мехена та Р. Коломба, але часи змінились. Приводячи в приклад японо-китайську війну, С.О. Макаров показав, що ідея завоювання панування в морі шляхом генеральної битви вже не є актуальною. В свою чергу, жвавий технічний прогрес зробив війну на морі дуже багатогранною, в якій треба вже враховувати сотні факторів [32].

Уваги заслуговує також вже повноцінна робота з аналогічною назвою котра вийшла незадовго до російсько-японської війни «Міркування з питань морської тактики», де С.О. Макаров висловив свою думку стосовно морської стратегії: «Деякі з військових авторитетів вважають, що наука про війну, як на морі, так і на суходолі одна й та сама, що якщо визнати окрему морську стратегію, то треба визнати стратегію лісову, степову тощо» [31].

На його думку, було б бажано з'єднати й військову, та морську справу в одне ціле, але в морській справі така велика кількість особливостей, що офіцер генштабу, котрий побажає вивчити їх цілком, міг би зробити це не інакше, як на шкоду своїй прямій справі. Саме тому треба розділяти стратегію морську від сухопутної. Хоча застерігав, щодо можливих суперечностей між ними, але рекомендував не допускати розбіжностей між армійськими і флотськими теоретиками з принципових питань стратегії [31].

Окрім самих теоретиків темою розвитку військово-морських теоретичних думок займалися й вищі морські офіцери, котрі були саме практиками. А оскільки, їхні праці теж мали значний вплив та ставали темою для дискусій, й за для більш широкого бачення майбутньої війни на морі в цей період їхні праці теж було включено до даної роботи.

Маловідоме напрацювання залишив контр-адмірал Леонід Федорович Добротвірський (1856-1915) «Який флот потрібен Росії» [18], яка була написана на передодні Російсько-японської війни в 1904 р. В цій роботі він опирається виключно на історію та власний досвіт. Стосовно майбутніх ворогів Л.Ф. Добротвірський пише наступне: «Неможливо заключити вічного миру, а тому війна може бути як з Англією, Японією, США, так із Італією та Туреччиною» [18, с. 34], при цьому наголошуючи на тому, що найбільш ймовірний супротивник на морі Англія та Японія.

Описуючи військові дії на морі, він проводив аналогії. Порти та економіку ворожої морської держави він порівнював з фортецями. В більшості випадків штурмувати їх немає сенсу, це може призвести до негативних наслідків, й навіть до поразки. На морі, за словами Л. Ф. Добротвірського аналогічна ситуація. Якщо буде війна з США, Англією або з Францією, то російські лінійні сили не вистоять проти такої армади (особливо Англії). Тому треба, в першу чергу, нищити комунікації ворога та бити по слабким зонам. Для вирішення першої задачі ідеально підходили крейсери, з другою ідеально справлялися підводні човни, котрі здатні топити лінійний флот як у відкритому морі, так й біля берегів [18, с. 41].

За своїми поглядами Л.Ф. Добротвірський був класичним представником «молодої школи», але його ідеї базувалися не на працях закордонних теоретиків, насамперед французького адмірала Г. Оба. Він був дуже досвідченим командиром, реалістом. Розуміючи, що в найближчій перспективі Російська імперія не зможе наздогнати провідні морські держави по кількості лінійних сил, він запропонував вести крейсерську (порівнюючи це з каперством) та підводну війну. Аргументуючи останню тим фактом, що тоді дійсно ефективних протидій підводним човнам не існувало, а великі держави, як правило будують свої флоти ігноруючи цей факт. За його словами «майбутнє російського флоту саме у підводних човнах» [18, с. 44].

Як покаже практика Першої і особливо Другої світової війни, погляди Л.Ф. Добровірського повністю підтвердилися. На початку ХХ ст. його теоретичні побудовання, які з огляду сьогодення виявились абсолютно революційними, в плані побудови крейсерів в Російській імперії були якісно реалізовані на практиці, а от до концепції використання підводних човнів, ведучі військово-морські держави дійшли лише через досвід Першої світової війни.

В 1900 р. вийшла стисла, але насичена стаття контр-адмірала Олександра Федоровича Гейдена «Армія та флот у сучасній обстановці». В цій роботі автор аргументує потребу у флоті не в руслі бачення майбутньої війни, а як в першу чергу політичний інструмент: «Флот став потребою всякій культурній державі, слугуючи живим втіленням його міцності в міжнародній обстановці» [15, с. 16].

В той же час О. Ф. Гейден зазначав, що вже під час війни, на морі не можна використовувати сухопутну стратегію: «Сухопутна стратегія є стратегія ліній. Стратегія морська в більшості стратегія точок, оскільки морські шляхи безкінечно різноманітні» [15, с. 21]. Саме по цій причині, армія та флот повинні буди окремими структурами, навіть особовий склад треба набирати за різним принципом. За своїми поглядами він схилився до «молодої школи», оскільки на думку контр-адмірала ідея генеральної битви притаманна сухопутній стратегії й не відповідає морській стратегії точок. Генеральна битва на морі може на довгий час вивести з ладу основні сили флоту як переможеного, так й переможця, а тому в цій битві немає сенсу. Для панування в морі, треба вести в першу чергу «крейсерську» війну, завдяки котрої можна зрівняти шанси навіть з більш потужним ворогом [15, с. 33].

Ще одним офіцером, що мав великий вплив на розвиток військової теорії, але при цьому не залишивши теоретичних праць був віце-адмірал Зіновій Петрович Рождественський (1848-1909), який показав себе прихильником будівництва великого броненосного флоту на шкоду кораблям інших класів. Він незмінно підтримував ідею розгрому противника в

генеральній морській битві. Як покаже подальша його практична діяльність, саме цього З.П. Рождественський і прагнув добитися навесні 1905 р. коли вів у бій Другу Тихоокеанську ескадру.

Результат вище представлених теоретичних думок прямо віддзеркалився на будівництві флоту. Період з 1880 р. по 1904 р., можна назвати періодом експериментального флоту. Оскільки через неоднозначні бачення, кораблі ще на етапі закладки намагалися модернізувати. Як результат, що не броненосець, то експеримент. Однак, на відміну від Франції, де в аналогічний період споглядалася така ж сама картина і тому французький флот кінця XIX – початку XX ст. в історіографії називають «флотом зразків», які виявились малоздатними для сучасної війни, що наочно продемонстрували кампанії Першої світової [56, с. 3; 97, с. 31]. Всі побудовані в Російській імперії броненосні кораблі являли собою цілком боєздатні й сучасні одиниці.

Така сама ситуація була й стосовно крейсерів. Проте, в Російській імперії цьому класу кораблів приділялася пильна увага. І хоча на перший погляд будівництво крейсерів до початку XX ст. йшло дещо безсистемно, своя логіка у цьому була. У російських крейсерів, незалежно від класу, завдання були куди більш масштабні, а класифікація значно більш широка, ніж у їхніх західних аналогів, що і в теоретичному і в практичному плані виводило російській імператорський флот на передові позиції в світі.

Кожен підклас і тип крейсерів мали навіть зовнішні відмінності, які робили окремо взятий корабель унікальним. І як наочно показала російсько-японська війна 1904-1905 рр. – це не завадило крейсерам стати найбільш вдалими і успішними бойовими кораблями російського імператорського флоту під час цієї кампанії [96, с. 64].

2.2. Переосмислення морської стратегії після Російсько-японської війни 1904-1905 рр. Поразка Російської імперії у війні з Японією, невтішні результати головних морських битв цієї війни (блокада Порт-Артура, бій у Жовтому морі і особливо Цусимська битва), загибель великої кількості бойових

кораблів (по суті основного ядра Балтійського флоту), значної кількості офіцерів і особливо віце-адмірала С. О. Макарова, стала своєрідним каталізатором для повного переосмислення значення морської стратегії, як окремої науки в Російській імперії. Більше того, сама російсько-японська війна в її військово-морській складовій революційно вплинула в цілому на розвиток військово-морського мистецтва та військово-морської техніки в провідних державах тогочасного світу.

І перший практичний крок на шляху переосмислення досвіду російсько-японської війни 1904-1905 рр. зробили законодавці моди в тогочасній морській науці та практиці – англійці. Вже в жовтні 1906 р. вони ввели у стрій свого флоту корабель абсолютно нового типу – «Дредноут», який спроектував «оновитель англійського флоту», адмірал Джон Арбетнот Фішер (1841-1920), а англійська промисловість в черговий раз продемонструвала свій надзвичайно великий потенціал – Дредноут був побудований за 1 рік та 1 день! [63].

Цей корабель, побудований по принципу «тільки великі гармати» («all-big-gun») моментально зробив застарілими усі до того часу побудовані броненосці. Як наслідок, майже всі країни, що претендували на більш-менш знакову роль в світовій політиці, екстрено почали будувати свої аналоги дредноутів, які в офіційній класифікації отримали назву лінійні кораблі – лінкори. В результаті в світі виникла так звана «дредноутна гонка», яка сама по собі, стала однією з причин Першої світової війни [58, с. 9].

Російська імперія не залишилася осторонь цього процесу. Щоправда за тим виключенням, що по суті, її флот слід було створювати майже по-новому. І нові принципи його розбудови напряду витікали з досвіду російсько-японської війни та переосмислення теорій, створених до її початку. Тим більше, що концептуально, до проекту аналога «Дредноута», рівно як і до концепції бойових кораблів принципово нових класів (мінно-тральні, підводні, ескадрені міноносці), в Російській імперії підійшли ще до її початку [106, с. 63].

Умовно дане переосмислення можна розділити на дві ланки – практичну та теоретичну. Перша це будівництво флоту, оскільки російсько-японська війна внесла багато нового в розвиток бойових сил і зброї флоту, що, зі свого боку, впливало й на тактику ведення морських битв, друга - написання військово-морських теоретичних праць.

В результаті суднобудівні програми (так звані «мала» 1907-1912 рр. та «велика», що розпочалася реалізацією з 1911 р.) повністю базувалися на досвіді нещодавно завершеної війни. Втім, їх прямою відмінністю від довоєнних кораблебудівних програм, окрім врахування досвіду російсько-японської війни, стала нова внутрішньополітична реальність – суспільна думка і масовий патріотизм населення, яке бажало жертвувати кошти на відновлення флоту та політика Державної думи, яка розподіляла державні кошти, в тому числі й на флот [59]. Як наслідок, «малу кораблебудівну програму» було профінансовано майже повністю населенням і вона в зазначені терміни була виконана повністю. Однак, будувати по ній прийшлося кораблі застарілих (тобто розроблених до російсько-японської війни) проектів, за виключенням двох одиниць. Першим став підводний човен «Поштовий», на якому вперше в світу була встановлена енергетична установка замкнутого циклу (тобто бензиновий двигун, який міг працювати і над водою і під водою). Проте, цей корабель виявився невдалим і був списаний ще до Першої світової війни [110, с. 49]. А ось другий – ескадрений міноносець «Новік» став родоначальником серій майже з 50 подібних кораблів, виявився вкрай вдалою і передовою конструкцією настільки, що за весь період Першої світової війни в жодній країні світу не вдалося побудувати корабля аналогічно по тактико-технічним елементам «Новіку» [108, с. 92-95].

А от «Велику кораблебудівну програму» прийшлося фінансувати з державного бюджету і її ціллю було відродження Російської імперії як великої морської держави. При цьому, як й раніше, пануючою ідеєю була доктрина А.Т. Махена, що добре видно з поставленої задачі, стосовно більш чіткої

класифікації кораблів залежно від озброєння і завдань, що стоять перед ними. Найважливіші вимоги, висунуті війною до окремих класів кораблів, зводилися до наступного:

Для ескадрених броненосців (з 1907 р. – лінійних кораблів) - збільшення кількості великокаліберних гармат, посилення бронювання, підвищення живучості та збільшення швидкості ходу. В результаті в 1909 р. було розпочато будівництво нових лінійних кораблів типу «Севастополь», а сама їх розробка розпочалася ще в 1906;

Для броненосних крейсерів (з 1911 р. – лінійних крейсерів) - посилення артилерійського озброєння, захисту, значного збільшення швидкості ходу, та системи управління вогнем. Як результат - розробка лінійних крейсерів типу «Ізмаїл» з 1908 р., які так й не добудували, але на момент своєї закладки у 1913 р. були найкращими та найсильнішими в світі [58, с. 9];

Для легких крейсерів (новий клас бойових кораблів, який прийшов на заміну бронепалубним крейсерам 1 рангу та крейсерам-розвідникам 2 рангу) - значне збільшення швидкості ходу і дальності плавання, а також перехід на єдиний і новітній на ту епоху калібр артилерії – 130-мм. Саме по цім критеріям почали розробляти легкий крейсер типу «Світлана».

Для ескадрених міноносців - будівництво кораблів принципово нового типу - розвиток «Новіка», причому у кількості достатній для формування цілих двох дивізій (по 36 одиниць) для Балтійського та Чорноморського флотів відповідно - посилення торпедного озброєння до 12-ти 450-мм торпедних труб для залпової стрільби з одного борту, створення технічної можливості ставити активні мінні постановки (мінний боєкомплект 80-120 одиниць, причому по досвіду російсько-японської війни, ця задача ставилась як основна), збільшення швидкості ходу і поліпшення морехідних якостей. Останні виявились настільки унікальними, що усі проекти подальших радянських есмінців майже до появи у 1953 р. типу «Спокійний» (проект 56), значно по цьому показнику поступалися «Новіку» [52, с. 13].

Не менш важливу роль зіграли й підводні човни. Однак через технічну недосконалість і слабку підготовку екіпажів їх використовували дуже обмежено, головним чином для несення дозорної служби та охорони свого узбережжя (знов таки – успішний досвід захисту ними Владивостоку в 1905 р.). Але саме під час цієї війни підводні човни продемонстрували свій потенціал, як результат імператор Микола II наказом від 6 (19) березня 1906 р. про внесення змін до класифікації суден військового флоту, підводні човни, що значилися до цього в класі міноносців, отримали самостійний статус, що означало появу нового роду сил флоту – підводних [68].

Паралельно з суднобудівними програмами, військово-морські теоретики та офіцери одразу після завершення війни почали писати ряд теоретичних праць, присвячені веденню морської війни. Один із таких офіцерів став учасник Російсько-японської війни, майбутній капітан 1-го рангу Василь Нілович Черкасов. Він в Миколаївській морській академії читав курс по морській тактиці та стратегії. В 1906 р. саме для слухачів академії В.Н.Черкасов перший написав підручник по морській стратегії - «Основи морської стратегії» [47], але дана робота залишилась не поміченою серед сучасних дослідників, хоча вона дуже добре показує ступінь вивчення даної проблеми.

На самому початку автор вказував на невеликий обсяг джерельної бази, та на той факт, що дана робота є першою, а тому може містити ряд недоліків. При цьому праця доволі обґрунтована й тезісно зачіпляє всі аспекти морської стратегії. Опираючись на історичний досвід, він акцентує на той факт, що ігнорування повноцінного вивчення та розвиток військово-морського мистецтва призвели до сухопутного бачення війни на морі. В. Н. Черкасов писав: «Лише нещодавно великі флотоводці, котрі спостерігали наслідки історичних помилок флотів, зрозуміли істину задачу морської стратегії» [47, с. 7].

При цьому зауважив, що: «Морська стратегія переслідує ту саму ціль, як й сухопутна, керуючись тими самими принципами, але синонімами між ними

буде не може, оскільки засоби й обстановка для досягнення загальних цілей абсолютно різні». Стосовно принципів морської стратегії В.Н. Черкасов називає наступне:

- Головна ціль – знищення флоту ворога, а це можливо лише завдяки активним наступальним діям;
- Блокада. На думку В.Н. Черкасова успішна блокада може буди лише у тому випадку, коли ворог зазнав моральної поразки й його воля зломлена. В іншому випадку блокада може бути пагубною й для блокуючого;
- Головний предмет нападу – основні сили супротивника, лише знищення головних сил може гарантувати панування на морі. При цьому автор хоча й притримується принципів доктрини Мехена, він не опирається на ідею генеральної битви;
- Оборона повинна бути лише активною, морська стратегія в принципі не оправдовує пасивну оборону [47, с. 6-113].

В 1909 р. В.Н. Черкасов написав ще одну мало ким помічену працю «Записки з морської тактики: Бойова діяльність флоту» Якщо попередня робота була присвячена головним задачам й принципів стратегії, то ця робота приділяла багато уваги ролі різних класів кораблів в бою [46].

Одним із найбільш відомим військово-морським теоретиком даного періоду був М. Л. Кладо, якщо до російсько-японської війни він займав другорядні місця, то після його труди ставали в основі розвитку морської стратегії. Одна із перших післявоєнних його праць «Сучасна морська війна» [26], котра була видана в 1905 році. В даній роботі М. Л. Кладо розбирає події російсько-японської війни. Поетапно аналізуючи всі обставини та хід морських битв, автор починає показувати, як змінилася війна на морі та її суть. Але праця в основному несла описовий характер, тобто М.Л. Кладо, як правило, подавав сухий фактаж котрий був розбавлений його висновками.

Повноцінною теоретичною роботою М.Л. Кладо стала «Морська сила» 1907 р. В ній він писав наступне: «Основи стратегії одні й ті самі для війни в будь якій обстановці – на суші, на морі й в повітрі. Значить, все що було розроблено нашими сухопутними колегами в частині основ цієї науки, підходить й для нас. Але цього замало. Ще залишається широка сфера застосування цих основ до типових комбінацій обстановки. Цього не могли зробити для нас, і звісно не зробили сухопутні військові письменники, оскільки з обстановкою морської війни вони не знайомі» [67, с. 193]. Далі М. Л. Кладо зазначав: «Поділ стратегії, як науки на стратегію сухопутну та морську і неприродний, й шкідливий у тому відношенні, що він поглиблює відчуження між армією і флотом. Ось практична стратегія, тобто стратегічне мистецтво, може розділитися на всякі стратегії» [67, с. 196]. Таким чином, основи стратегії для армії і флоту М. Л. Кладо вважав спільним, а практичну стратегію «дозволяв» розділяти.

В 1910 р. М.Л. Кладо публікує мало ким помічену із сучасних дослідників працю «Значення флоту в ряду військових засобів держави» [27]. Дана праця складається з трьох основних частин, де теоретик намагається не просто показати роль флоту, а й передбачити головних майбутніх ворогів. В першій частині автор дає чітке визначення стосовно призначення морської сили, а саме забезпечення морських сполучень, захист узбережжя, посилення своєї армії і припинення свободи дій противника. В той же час наголошує на тому, що повинен бути органічний зв'язок морської та сухопутних сил, оскільки відсутність флоту знесилює армію, а відсутність армії знецінює роботу флоту. Розвиток залізничних шляхів і фортець не компенсує відсутність такого помічника армії як флот.

Далі він відзначив значення російського флоту на Балтійському і Чорному морі, а також на Далекому Сході. М. Л. Кладо стверджував що, стратегія - це продовження політики зі зброєю в руках, що головне призначення стратегії полягає в підготовці держави до війни в мирний час [27, с. 11-85].

В 1911 р. у військово-морському відділі Миколаївської Академії генерального штабу М.Л. Кладо прочитав виправлений і доопрацьований курс морської стратегії, сформулював основні положення і дав визначення наступних понять: війна, компанія і операція, показав відмінність між планами війни, компанії, операції та розкрив їхній зміст [83, с. 32]. На думку М.Л. Кладо, так звана операційна лінія була свого роду планом операції, котрий був простим, суворо відповідав даним обстановки, містив вказівки на найближчу ціль. Усі операції які були на пряму пов'язані з веденням війни, поділялися на підготовчі (мобілізація і стратегічне розгортання), головні (розвідка, стратегічне маневрування і бій), допоміжні (забезпечення тилу) й приватні (головні операції в особливій обстановці). Але ці операції не входили в загальний план війни, а поміщалися в план компанії, або в плани окремих операцій, що впливали з планів компанії. Під загальним планом війни автор вважав саме план підготовки держави до активних бойових дій. М.Л. Кладо також запропонував методологію розроблення плану війни, приділивши при цьому велику увагу військовому флоту: «Безпосереднє призначення морської сили за об'єктом - зломити морську силу противника і за допомогою цього або захистити води, що омивають береги держави, від замаху з боку ворога, або заволодіти водами, що омивають береги противника» [67, с. 201].

М. Л. Кладо, як типовий представник школи «Коломба-Мехена» на перше місце ставив завоювання панування на морі. Він зазначав, що завдяки оволодінню морем можна не тільки захистити свої береги від вторгнення супротивника і створити сприятливі умови для вторгнення з боку моря на територію ворога, а й забезпечити можливість сполучення з усіма державами - союзними і нейтральними, а також перешкоджати морським перевезенням супротивника.

У 1914 р. за розпорядженням Морського генерального штабу було видано книгу М. Л. Кладо «Етюди по стратегії» [28]. Дана робота стала однією з головних теоретичних праць цього періоду. В цій роботі він розкрив сутність і

зміст морської стратегії, показав її місце серед інших військових наук. З його теорії випливає, що морська стратегія - це наука про ведення війни на морі. Стратегію він поділяв на теоретичну і прикладну. До теоретичної стратегії він відносив дослідження природи війни, сутності різних елементів обстановки і засобів війни. Теоретична частина стратегії має закінчуватися формуванням принципів підготовки до війни та її ведення. Практичним завданням стратегії вважалося розроблення планів підготовки держави до війни і ведення війни відповідно до обстановки. М. Л. Кладо вважав, що всі інші військові науки мають бути підпорядковані стратегії [28, с. 56-198].

Великого значення мали роботи штаб-офіцера капітана 2-го рангу Морського генерального штабу Олександра Васильовича Немітца (1879-1967), котрий працював у історичному відділенні Морського Генерального штабу. У 1907-1912 рр. О. В. Немітц детально вивчив досвід російсько-японської війни і написав про неї кілька праць, а потім на основі її досвіду створив ряд робіт про морську стратегію, котра й була основним предметом його досліджень.

Саму морську стратегію О.В. Немітц розумів, як «сукупність дій обох сторін, що представляє підготовку до генеральної битви, її здійснення і експлуатацію та сукупність головних підготовчих, додаткових й приватних операцій, пов'язаних в одне ціле тим генеральним боєм, якому вони служитимуть» [83, с. 64].

Також О.В. Немітц один із небагатьох хто передбачив велику війну. На його думку найближча велика боротьба Європи, та з нею найбільші політичні питання будуть вирішені на морі. Й «якщо ми не матимемо морської сили, ми неминуче виявимося в цьому рішенні обділеними» [105, с. 156]. А оскільки, як зазначає О.В. Немітц рішення буде грандіозне, яке зможе докорінно переломить карту Європи, та змінить політичну вагу найбільших політичних сил, то Російська імперія може виявитися обділеними вищою мірою й зведеною до ступені другорядної держави. Єдиний спосіб зберегти свою силу та самостійність — мати сильний військовий флот [105, с. 163].

О.В. Немітц в багатьох своїх роботах неодноразово писав: «Росії потрібен флот, який міг би ставити самостійні стратегічні рішення у морі. Флот такої сили, щоб з ним було б необхідно зважати на всяку велику морську державу» [105, с. 174].

Стосовно головних сил, то тут О.В. Немітц віддав лаври лінійному флоту. На його думку лінійний корабель (ескадрений броненосець) є той тип сучасного корабля, який на даний момент часу найбільше інших поєднує у собі всі бойові елементи морської сили, він є головним родом зброї морської сили, і виключення його з її складових частин, робить її не тільки слабким знаряддям для військової боротьби на морі, а її непридатним для подальших активних бойових дій. При цьому зауважив, що якщо у складі нормальної морської сили підводні човни та міноносці можуть принести в відповідній обстановці велику користь (на його думку легкі сили потрібні для добивання супротивника й для розвідки), то як основа морської сили, як універсальна зброя для оборони на морі вони не можуть принести жодної користі. Також великого значення О.В. Немітц надавав особистому таланту флотоводця, оскільки, на його думку, стратегія ділиться на творчу та технічну частину. Й саме завдяки творчості командира можливо було визначити правильно ідею та ціль операції [105, с. 177-185].

У 1912 р. свою думку на дану тему висловив й старший лейтенант Юрій Фадєєвіч Волковидский, у своїй статті «Принцип крайньої напруги сил в морському бою» [105, с. 154]. Підготовку до війни і розробку планів війни на морі автор відносив до стратегії мирного часу. На його думку, роль політики по відношенню до морської стратегії полягала в «можливій точній вказівці своїх завдань, звідки з'являться й вірогідні супротивники, в дослідженні засобів для розвитку і підтримки морських сил згідно з силами супротивника і в придбанні необхідних для флоту точок базування». Він відмічав, що з першим пострілом підготовка флоту, а отже і стратегія мирного часу повинно закінчуватися, оскільки настає період стратегії військового часу [105, с. 168].

Стратегія військового часу починалася із стратегічного розгорнення флоту «Зосередження має бути зроблене з якого можна більшою напругою, тобто до рішучого місця, в рішучий момент мають бути зібрані безумовно великі сили, хоча би це коштувало припиненням війни на другорядних театрах» [67, с. 195]. Зосередження слідувало проводити потайно, а досягнуту стратегічну несподіваність реалізувати силами, що знаходяться в крайній напрузі, під якою він розумів «доведення у боротьбі дій своїх сил до вищої точки»

Великого значення є праця гідрографа Віктора Яковича Новіцкого «Вища стратегія», вона була опублікована в 1913 р. Автор розглянув принципи вищої стратегії, до котрої відніс доцільність, активність, повне напруження сил, швидкість і планованість. Значну увагу він приділяв й проблемі вищого командування: «на вище командування та військове управління покладається: у мирний час - ведення вищої стратегії, а у військовій - ведення війни (стратегія) та битв (тактика)» [83, с. 53].

В.Я. Новіцкий також виступав за прийняття «основного морського закону», або «закону стосовно флоту» [67, с. 164]. На його думку, саме в законі даються керівні указівки для створення й нормального розвитку військово-морської сили держави. А основою цього закону повинна бути вища стратегія, тобто на думку автора, єдина морська доктрина. Якраз В.Я. Новіцкий був один із перших, хто запропонував використовувати в якості вищої стратегії доктрину.

З початком Першої світової війни, як було зазначено вище військово-наукова робота була зупинена, оскільки ті, хто займалися проблемами теорії військово-морського мистецтва в мирний час, були відправлені вирішувати вже практичні задачі. Як таких великих теоретичних робіт не виходило, але були складені плани морської війни на Балтійському і Чорному морях [83, с. 41]. На Балтійському театрі командування виходило з того, що противник перевершує російський флот як й якісно, так й кількісно, як результат, план мав винятково

оборонний характер. Проти такого плану був адмірал Микола Оттович Ессен (1860-1915), котрий пропонував вести активні операції в південній частині Балтійського моря. Але його слова не почули й головний Морський генеральний штаб флоту рекомендував не відриватися від своїх берегів. Головним завданням флоту поставили перешкоджання висадці ворожого десанту на узбережжя Фінської затоки [68].

Повністю протилежний план був для Чорноморського флоту. Стратегічним завданням Чорноморського флоту було завоювання панування в морі, щоб звільнити армію від оборони берегів, прикрити тил і забезпечити перевезення морем для посилення військ на Кавказькому напрямку. Але в той же час для завоювання панування і проведення генерального бою, ворога пропонувалося не шукати, а чекати на підготовлених заздалегідь мінно-артилерійських позиціях [67, с. 215]. На думку командування це можна було зробити завдяки провокуючим діям легких сил котрі би заманити сили супротивника на ці позиції. Істотним мінусом було те, що інших просто планів не існувало.

Підводячи підсумки до розділу можна сказати наступне, на початку XX століття в російській військово-морській науці було добре видно два основоположних поняття - загальний план оборони держави та план війни. При цьому військово-морські теоретики вважали, що перший напрямок має містити в собі елементи морської доктрини і будівництва флоту, а другий на їхню думку мав в собі суто стратегічні міркування, які передбачають стратегічне застосування сил і засобів флоту на морському театрі бойових дій.

При цьому, саме в самому розвитку військово-морського мистецтва і підготовки військового флоту до війни були значні проблеми. Напередодні російсько-японської війни була повністю відсутня єдність поглядів на військово-морське мистецтво. На рубежі століть у Росії розгорнулася запекла боротьба між прихильниками теорії «Мехена- Коломба» і прихильниками теорії «Молодої школи». Як результат уряд не міг визначити, який же саме військово-

морський флот потрібен Росії: океанський-крейсерський з великою автономністю для дій на комунікаціях противника, або ж броненосний та мінний для дій в прибережних водах. Тому вирішили будувати кораблі всіх типів, але без певної системи.

Не було єдності й серед російських адміралів і в питаннях тактики морського бою. Наприклад, у питанні використання броненосних крейсерів деякі пропонували створювати з них резерв і замінювати пошкоджені в бою броненосці. Найбільш повно питання тактики були висвітлені віце-адміралом С.О. Макаровим у вище згадуваній великій праці «Міркування з питань морської тактики» Автор розглядав морський бій, як боротьбу різнорідних військово-морських сил. Для перемоги в бою він вважав за необхідне роздільне маневрування загонами, охоплення кінцевих частин ворожої колони і використання всіх видів озброєнь для удару по супротивнику [32].

Відсутність єдності в питаннях тактики безпосередньо позначилася на підготовці командного складу флоту. За загального досить високого рівня бойової підготовки особового складу флоту тактична підготовка командирів кораблів, загонів і ескадр була вкрай низькою. Російське військово-морське командування недооцінювало і роль тактичної розвідки (хоча С.О. Макаров не раз казав про велику роль розвідки), а також важливість організації охорони військово-морських баз від нападів з моря. Не розробляли перед війною і питання взаємодії армії і флоту. Вважалося, що флот має захищати приморський фланг армії від нападів з моря. У результаті російський військово-морський флот не мав скільки-небудь цілісної й загально прийнятої концепції морської війни і внаслідок цього не зумів підготуватися до неї належною мірою.

Період 1905-1914 рр. характеризувався тим, що саме в цей час теоретики повністю переосмислили стратегію та попередні помилки. Вперше починають читати курси по морській стратегії саме в руслі морської війни, було чітко визначено як саме країна повинна готувати свій флот та яка його роль. Але в

той же час й на далі не було єдиної морської стратегії, яскравим свідченням котрого була відсутність нового морського статуту. В 1911 р. намагалися створити новий, але робота над статутом так й не була завершена, флот вступив у війну по статуту 1885 р., котрий не відповідав сучасним вимогам. В цей же час була створена військово-історична комісія по опису дій флоту в російсько-японській війні, результати котрої лягли в основі багатьох праць, як теоретиків так й офіцерів.

Хиткість і нестійкість морської політики Росії, а також відсутність кількох чітких планів підготовки держави до війни не давали флоту міцної бази для його повноцінного відродження і розробки однієї морської стратегії. Керівництво флоту всі ці роки доводило владі, що флот має величезне значення, але, як показали суднобудівні програми, держава виходила з кінцевої ціни. Військово-морські теоретики дуже добре аргументували роль флоту, значення морської сили, але в той же час у своїх дослідженнях «блукали» між проблемами трьох стратегічних напрямків (балтійському, чорноморському, далекосхідному). Постійно при цьому переходячи то в одну то в іншу сторону. І тільки в 1913-14 рр. зупинилися на балтійському напрямку. Саме у зв'язку з цим напередодні Першої світової війни першорядне значення стали надавати розвитку Балтійського флоту, на другому місці стояв Чорноморський флот.

Вже під час війни оцінюючи дії флотів на Чорноморському і Балтійському театрі воєнних дій, можна сказати, що найбільшим досягненням було розроблення способів підготовки та ведення бою на мінно-артилерійській позиції, що містило організацію розвідки, виконання попередніх ударів різнорідними силами, завдання головного удару по супротивникові на мінному полі силами ескадри й берегової артилерії, розвиток успіху через введення в бій резерву. Уперше в російському флоті передбачалося використання в бою різнорідних сил флоту за їхньої оперативної і тактичної взаємодії.

Розділ 3

РОЗВИТОК ТА ЗМІНИ У ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКІЙ ДОКТРИНІ СРСР 1917-1939 РР.

Перша світова війна 1914-1918 рр. для Російської імперії де-факто завершилася подіями Третьої російської (жовтневої) революції 1917 р. («більшовицького перевороту») й початком Громадянської війни 1917-1922 рр. Її характер та розмах вкрай суттєво відрізнялися від аналогічних параметрів тривалої ще Імперіалістичної війни. Так наприклад, маневровий характер Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії призвів до утворення кількох, мало пов'язаних між собою, чи взагалі не пов'язаних театрів бойових дій, у тому числі морських та річкових (останні як раз і виявилися ключовою відмінністю цієї війни від війни Першої світової в плані застосування флоту).

3.1 Формування теоретичних поглядів щодо використання флоту та їхня реалізація у 1917-1929 рр. Революційні події буремного 1917 року призвели до фактичного розвалу Російського імператорського флоту і формування на його базі спочатку флоту Радянської Росії (а також військових флотів деяких інших радянських республік, наприклад Азербайджану на Каспії), а в подальшому і Військово-Морського флоту СРСР. Між тим, навіть чисельна й вкрай представницька радянська історіографія з конкретною датою початку існування радянського військового флоту визначитись так і не змогла. Існували дві поширені точки зору, які стверджували кардинально різні речі, як по датам так і по фактичному наповненню відповідних подій. Згідно з першою, поява центральних органів матроського представництва на флотах (відомі Центробалт та Румчерод), які почали діяти навесні 1917 р. ще до проголошення Радянської влади стали тим фактом, через що слід стверджувати саме початок існування Радянського ВМФ. Саме вона увійшла у завелику науково-популярну

літературу про історію ВМФ СРСР радянської доби [98].

Інша ж точка зору стверджувала, що цей процес розпочався дещо пізніше – з відомого декрету В.І. Леніна від 29.1 (11.2). 1918 р. «Про створення Робітничо-Селянського Червоного Флоту» (РСЧФ). Ця точка зору виявилась офіційною і енциклопедичною, що була представлена насамперед у радянському офіціозі та довідниково-енциклопедичній літературі [102, с. 43].

З формально-юридичного боку, обидві точки зору були рівноцінними, в першу чергу тому, що основою радянського ВМФ виявився насамперед Балтійській флот, організація, корабельний склад та кадри котрого не без проблем, втім доволі органічно перейшли з під Андріївського військово-морського прапора під червоні знамена. Для нашої же кваліфікаційної роботи тут більш важливіший інший момент. Переважна більшість усіх військово-морських теоретиків та практиків доби 1900-1917 рр., які активно і практично діяли на момент буремних революційних подій 1917 р. прийняли радянську владу і де-факто продовжили працювати вже у нових політичних реаліях.

Втім, етап Громадянської війни 1917-1922 рр. не був відмічений активним розвитком військово-морської теоретичної думки. І з об'єктивної точки зору це було цілком природно по декількох причин. По-перше різко змінилася політична парадигма, через що, доволі довгий час (майже до закінчення Громадянської війни) було абсолютно не зрозуміло якою буде радянська держава і відповідно якій в неї буде військово-морський флот.

По-друге, на очах колишніх офіцерів Російського імператорського флоту проходив процес суттєвої трансформації головного на той момент в країні – Балтійського флоту. З одного боку він діяв згідно передвоєнних напрацювань активно в прибережних зонах, що яскраво було продемонстровано як під час відомої Моонзундської операції в осені 1917 рр., так і особливо в період активних бойових дій в Копорській та Фінській затоці й у узбережжя Естонії протягом кінця 1918-1919 рр. [96, с. 226-228, 108, с. 57-75]. А от з іншого – на його базі та виключно з його кадрів формувалися чисельні річкові та озерні

флотилії, які активно діяли на різних театрах і саме це було абсолютно новим словом у військово-морській науці (тут слід відмітити, що останній раз на річках вкрай активно флот діяв під час Громадянської війни в США 1861-1865 рр., однак, як не дивно, цей досвід залишився абсолютно не проаналізованим військово-морськими теоретиками різних країн, в тому числі й Росії).

Результати цих подій та зроблені тогочасним радянським керівництвом висновки були доволі-таки суперечливі. З однієї сторони, більшовики добре зрозуміли, що фізично знищувати командний склад набагато простіше, ніж командувати флотом, а тому постало гостре питання щодо поповнення офіцерського (або як тоді вже говорили на офіційному рівні – командирського) складу. Втім, йому в будь яких нових політичних умовах слід було діяти в окреслених законодавчих (статутних рамках). Тому, вкрай необхідно було розробити новий статут (морський), який би відповідав політиці партії більшовиків. З іншої сторони, серед вищого керівництва більшовиків (В. Ленін, Л. Троцький) «одразу почали з'являтися ідеї щодо ліквідації флоту, як самостійної структури й зробити його допоміжною частиною сухопутної армії, або взагалі відмовитися від масового будівництва нових військових кораблів» [80, с. 9, 84, 86, с. 72].

Втім і після завершення бойових дій Громадянської війни 1917-1922 рр., питання щодо подальшого будівництва флоту нікуди не зникало. Хоча б через необхідність захисту та оборони колосальних морських кордонів на Чорному морі, Каспії, Тихому океані та Півночі, які майже повністю відображали аналогічні кордони Російської імперії, та захисту Петрограду (з 1927 р. – Ленінграду) на Балтиці. Однак, вороже ставлення до Радянської Росії і Радянської України (до кінця 1922 р.), а після до СРСР щонайменше Румунії, Японії, та Великобританії (остання на Балтиці діяла через так звані країни ліметрофи – Фінляндію, Польщу, Балтійські держави), спонукало радянське керівництво підійти до проблеми відродження і найскорішого розвитку ВМФ з належною увагою та відповідальністю.

В кінці 1920 р. В. Леніну був представлений проект плану відновлення Балтійського флоту, однак він цей план не затвердив. У записці голові Всеросійської ради народного господарства А. Рикову В. Ленін писав: «Чи не порушити питання про передачу більшої кількості матеріалів та технічних засобів Морського відомства на потреби виробництва засобів виробництва? Навіщо нам нові броненосці та ін.?» [80 с. 9, 75].

В той же час не дивлячись на просухопутні настрої серед вищого керівництва, у грудні – лютому 1921 р. штаб командувача Морськими силами Радянської Росії А. Немітца підготував Раднаркому проект Декрету про відтворення морської сили РСФРР. Останній пройшов техніко-економічну експертизу та загалом був визнаний реальним [20].

Саме цей Декрет повинен був висунутий на оцінку X з'їзду РКП(б), на якому планувалося обговорити напрями повоєнного розвитку Червоної армії та РСЧФ. Але відкриття з'їзду збіглося з початком Кронштадтського повстання (28 лютого – 18 березня 1921 р.) [71].

Антирадянський виступ в Кронштадті призвів до негативного ставлення к флоту та недовіру до моряків серед багатьох державних, партійних та військових керівників. Семе через це даний проект Декрету на обговорення X з'їзду РКП(б) взагалі не виносився. «Замість цього було взято курс на скорочення витрат на утримання флоту та передачу його під контроль армійського командування, що й було реалізовано в липні того ж року, коли було утворено міжвідомчу комісію з реорганізації флоту» [80, с. 10]. Її діяльність контролював особисто В. Ленін. У записці, адресованій голові Реввійськради (РВР) Л. Троцькому, він писав: «Ліквідація Морського відомства потрібна» [17, 69].

Вище згадані події призвели до того, що 27 серпня 1921 р. наказом РВР було скасовано посаду командувача Морськими Силами Республіки, ліквідовано Штаб усіх Морських Сил, Морський Генеральний штаб та всі основні органи управління флоту. В той же час для забезпечення бойового та

повсякденного керівництва флотом було засновано посаду Помічника Головнокомандувача з морських справ та Морський штаб Республіки. Єдиним формально незалежним органом залишався Наркомат у морських справах, але його очолював Л. Троцький [85 с. 57]. В результаті таких необдуманих дій і помилкової реорганізації, ВМФ вперше перестав існувати як самостійний інститут, а керівництво очолили люди, які взагалі не мали ніякого відношення до флоту [66, с. 142].

Між тим, слід особливо зазначити, що вище більшовицьке партійне керівництво добре розуміло необхідність вивчати попередній досвід війни. Причому під цим терміном розуміли в першу чергу досвід саме Громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії 1917-1922 рр.. Втім, у другу чергу, в якості вкрай необхідного для вивчення досвіду розглядався саме досвід Імперіалістичної (Першої світової 1914-1918 рр.) війни. Це вкрай яскраво підтверджує тезу, що була винесена на початок Розділу 1, що військово-морське мистецтво й військово-морська теоретична думка є інтернаціональною. Більшовики це вкрай добре розуміли.

Саме для цих цілей 13 серпня 1918 р. в Петрограді була створена Військово-історична комісія з опису досвіду Першої світової війни (1914-1918). До складу комісії входив й морський відділ, членами котрого були такі морські офіцери, як Євген Андрійович Беренс, Микола Васильович Новіков та видатні військово-морські теоретики Борис Борисович Жерве і Микола Лаврентійович Кладо [87, 80]. Саме ця комісія поклала початок розвитку військово-морської теоретичної думки в Радянському Союзі. Даний факт більшість сучасних дослідників взагалі ігнорують, хоча щонайменше колосальний виключно історичний наробіток майбутнього Адмірала Флоту Радянського Союзу Івана Степановича Ісакова, більш ніж наочно про це свідчить.

Одночасно з початком роботи вищевказаної Комісії, М.Л. Кладо видав велику теоретичну працю «Стратегія». Дана робота була результатом всіх його попередніх досягнень й тому по ряду питань стосовно основ морської стратегії

його думки залишалися незмінні. Забігаючи уперед, визначимо, що «Стратегія» М.Л. Кладо стала основою поглядів на розвиток військово-морського мистецтва в СРСР на найближчі 50 років, доки, у 1975 р. тодішній Головнокомандувач ВМФ СРСР Адмірал Флоту Радянського Союзу Сергій Георгійович Горшков не видав свою знамениту і по багатьом характеристикам революційну працю «Морська міць держави» [64].

Майже не помітною для всіх дослідників, як радянської так і пострадянської доби, але надзвичайно важливу для подальшого розвитку військово-морської теорії в майбутньому СРСР склали «Бойові настанови для річних флотилій», що вийшли у 1921 р. як результат опрацювання вже накопиченого бойового досвіду Громадянської війни 1917-1922 рр. Даний документ виділявся тим, що в ньому доволі розгорнуто описувалися десантні операції та протидія їм. Саме на основі цього матеріалу пізніше теоретики будуть будувати вже свою теорію морських десантних операцій. Однак головне навіть не це. А те, що «Бойові настанови для річних флотилій» виявився першим в світі статутом бойового застосування річкового військового флоту[68]!

Слід зазначити, що, незважаючи на просухопутні погляди, флот з певними обмеженнями відновлювали, але військово-політичне керівництво країни й надалі не могло остаточно визначитися, який потрібен флот й чи взагалі він потрібен країні в тому вигляді, яким на той момент існував. В результаті розпочалися дебати. Так, в березні 1920 р. в газеті «Петроградська правда» були опубліковані тези з питання «Найближчі завдання морської сили Російської Радянської Республіки» [39]. «Їхніми авторами були члени Революційної Військової Ради, а саме Ф.С. Аверічкін та А.В. Баранов, які до революції служили на Балтиці офіцерами, а потім перейшли на бік більшовиків й зайняли керівні посади в радянському ВМФ» [80, с. 11, 75].

«Вперше за роки існування Радянської Росії було поставлене питання: буди чи не бути морській силі? Дане питання було поставлено саме з

практичної точки зору, в першу чергу, для того, щоб комуністична партія нарешті визначила свою політику стосовно флоту, почала її проводити й остаточно вирішила проблему: чи потрібна Радянській Республіці військово-морська сила?» [80, с. 11, 75].

Хоча, як й раніше, вище партійне керівництво дане питання в повному обсязі не розглядало по цілій низці об'єктивних причин. Головна з них полягала у тому, що ВМФ серед тодішніх пріоритетів де-факто не значився. Крім того, не дивлячись на перехід на бік більшовиків майже всіх офіцерів-теоретиків колишнього РІФ, вище радянське партійне керівництво їм довгий час не довіряло повністю.

Проте, тодішнє періодичне видання журнал «Морський збірник» тези «чи потрібна Радянській Республіці військово-морська сила?» передрукував і запропонував всім, хто здатний висвітлювати дане питання саме з військово-морської наукової точки зору або як особисті теоретичні напрацювання, надсилати свої статті до редакції [85, с. 143]. Результат був миттєвий. Саме цей момент можна вважати початком багаторічної дискусії з питань про те, який саме потрібен флот Радянській Росії.

Саме тому, етап 1920-1921 рр. був найбільш критичним для подальшої долі російського радянського військово-морського флоту й теоретичної думки щодо його використання у майбутньому. «Критичними вони були, в першу чергу, через те, що вирішувати долю флоту мали партійні керівники, які не мали жодного відношення до нього» [80, с. 11].

Дуже добре охарактеризував політичні настрої більшовиків щодо флоту комісар при помічнику у морських справах Командувача Збройних Сил Російської Республіки В.І. Зоф, який у лютому 1922 р. говорив: «Протягом чотирирічного існування радянської влади уряд не мав певного та конкретного погляду на флот, головним чином, через те, що вся політична та військова обстановка за чотири роки не викликала гострої необхідності існування збройних сил на морі, на річках та озерах» [80, с. 12, 91]. І це при тому, що

саме на чисельних річках, озерах і в найближчих до «колиски Революції» місті Петроград акваторіях, протягом 1917-19120 рр. йшли активні бойові дії, які вели саме чисельні флоти та флотилії. Більше того, деякі з них, не дивлячись на обмежений географічний простір, носили стратегічний для усієї Російської Республіки характер. Достатньо згадати відому Відліцьку операцію 1919 р.

Втім полеміка щодо долі і майбутнього радянського ВМФ йшла не тільки на сторінках «Морського збірника» а й у центральній пресі країни. Так, доволі насиченою та прямолінійною була стаття Ф.Ф. Раскольнікова, котрий був командуючим Балтійським флотом у червні 1920 – січні 1921 рр., під назвою «Червоний флот та його історичні завдання». Вона була опублікована в газеті «Відомості ВЦВК», хоча і в розділі «Повідомлення» у січні 1921 р. «У своїй статті Ф.Ф. Раскольніков зазначав, що незважаючи на усвідомлення необхідності морської сили серед вищих партійних керівників, вони й надалі ставили питання: чи потрібен нам флот, й чи не є він зайвою розкішшю? Ці питання, на думку автора, виникали через нерозуміння керівниками значення флоту, як у попередні воєнні роки, так й в процесі майбутньої світової революції» [80, с. 12-12, 24].

Втім, не дивлячись на дискусії серед керівництва, теоретичні напрацювання не зупинялися, думати то ніхто не забороняв. «Саме в цей період розвитку військово-морської теоретичної думки з'явилися праці двох видатних теоретиків – Б.Б. Жерве та М. О. Петрова, які через деякий час стали основою теоретичних поглядів так званої старої школи» [80, с.12].

Першою великою й значною теоретичною працею, але в той же час непоміченою радянським керівництвом, була робота Б.Б. Жерве «Значення морської сили для держави», яка вийшла в 1922 р. В даній роботі на основі особистого досвіду морського офіцера та досвіду застосування флоту під час попередніх років, Б.Б. Жерве намагався довести, що для того, щоб захистити свої інтереси на всіх морях, держава повинна мати могутній та міцний флот, основою якого будуть лінійні сили. В своїй монографії автор виділив декілька

головних цілей військово-морського флоту:

1. «Саме морська сила (могутній флот) здатний забезпечити державі під час війни морське сполучення, а також своїми діями перервати подібні сполучення свого супротивника» [80, с. 13];

2. Морська сила здатна захистити свій берег від великого ворожого десанту, а також забезпечити висадку свого десанту на територію ворога, незважаючи на відстань;

3. «Саме морська сила здатна пересуватися на величезні відстані концентрованою масою й виконувати різноманітні задачі, починаючи від завоювання панування на морі, завершуючи підтримкою своєї сухопутної армії» [80, с. 13, 22, 14].

Дещо пізніше, у 1921-1924 рр. М.О. Петров написав низку робіт, присвячених військово-морській тактиці. Це були як окремі статті в журналі «Морський збірник», так й повноцінні теоретичні праці. М.О. Петров приділяв багато уваги не лише цілям флоту, але й тактиці ведення морських операцій. Так, у своїй монографії «Морська тактика. Бойова діяльність флоту» він зазначав, що «до складу морської тактики входять дві основні складові: особливості зброї та підготовка й ведення самого бою. Саме довкола цих складових М.О. Петров розробляв теоретичний підхід до використання флоту. Щодо цілей флоту, то автор зазначав, що головною з них є саме завоювання панування на морі (якщо не на всьому, то хоча б на важливих для успішних дій ділянках)» [80, с. 13, 38, с 83].

На відміну від Б.Б. Жерве, М.О. Петров більш конкретно розглядав роль підводних човнів та сили малого флоту в цілому, при цьому наголошуючи на тому, що основою флоту повинні бути лінійні сили.

В 1924 р. М.О. Петров підготував проект Морського статуту створеного на основі його попередньої праці. На початку 1925 р. дана робота була представлена на розгляд спеціальній комісії. Але проект Статуту не був затверджений, оскільки, на думку комісії, він не відповідав реальному складу та

задачам Червоного флоту.

Окрім дискусії щодо того, який потрібен флот та які його основні задачі, на початку 1920-х рр. вищеназвані теоретики взяли активну участь і у іншій теоретичній дискусії – «Флот морський чи повітряний?». Приводом до даної дискусії стали результати бомбометання по лінійним кораблям на навчаннях в США, під керівництвом опального бригадного генерала Дж. Мітчела, а також обговорення щодо нової доктрини - «повітряної доктрини Дуе». Хоча дана дискусія є прямим продовженням попередньої, саме в останній вперше постало питання щодо розробки власної концепції «малої війни на морі». Тому саме дану подію можна вважати початком радянської «молодої школи» [65, с. 173].

«Хоча ця ідея спочатку була оголошена ненауковою, вона безпосередньо вплинула на подальший розвиток теорії використання морської авіації, а також заклала основу для роздумів щодо принципів використання різнорідних сил флоту» [80, с. 14]. І тут слід особливо підкреслити, що сама ідея єдиної концепції використання і одночасного, синхронного, паралельного чи послідовного застосування різнорідних сил флоту в конкретній операції була справжнім ноу-хау радянських теоретиків. Вона в практичному плані на 17-18 років випередила практичний бойовий досвід німців та італійців, стосовно блокади Мальти у 1941-1943 рр., а в теоретичному плані майже на 50 років те, що як аналоги з'явилося на Заході.

Виходячи зі всього вище викладеного, можна з впевненістю сказати, що в 1918-1924 рр. в Радянській Росії, а згодом і в Радянському Союзі склалися суттєві передумови для розвитку військово-теоретичної думки стосовно використання військово-морського флоту. Більше того, в даний період були підняті важливі питання, які стали основою багаторічних дискусій, як серед вищого партійного керівництва, так й серед теоретиків.

«З іншого боку, на початку 1920-х рр. ще не визріли всі умови для створення єдиної військової доктрини Радянської Республіки, яка б у повній мірі відповідала зовнішнім загрозам та національним інтересам Радянського

Союзу. Найголовніше, що в цей період зароджуються дві радянські військово-морські школи - «стара» та «молода», між якими протягом двох десятиліть будуть йти активні теоретичні дебати» [80], і в які буде вмішуватися вище партійне керівництво СРСР з відповідними негативними наслідками для представників школи, що на даному конкретному етапі виявилася «опозиційною».

«Втім в другій половині 1920-х рр. вся військова політика Радянського Союзу проводилася саме з урахуванням стабілізації військово-політичного строю та за відносно успішного відбудування народного господарства. Зникла до цього часу й загроза нової війни (на найближчу перспективу, щоправда), яку так боялись радянські політичні діячі. СРСР почав встановлювати дипломатичні та економічні зв'язки з низкою країн (Велика Британія, Німеччина, Туреччина тощо)» [80, с. 15].

Незважаючи на відносну стабілізацію міжнародних відносин, ті протиріччя, які породив Версальський мирний договір 1919 р., на думку радянських теоретиків та політичних діячів, могли призвести до нової великої війни у майбутньому. В цей час основними можливими супротивниками СРСР вважав Францію та Велику Британію. Щодо союзників, то радянське керівництво не виключало коаліцію з веймарською Німеччиною, яка б могла піти проти країн колишньої Антанти з метою ліквідації Версальсько-Вашингтонської системи. «Треба зауважити, що Німеччина розглядалася в цей час, як союзник з урахуванням міжнародного становища обох країн. І СРСР, і Німеччина були позаблокові, з ними не рахувалися провідні на той час держави. Це й стало причиною тісних зв'язків між СРСР та Німеччиною» [80, 73].

В результаті, як зовнішньополітичних обставин, так й внутрішніх на лютневому 1924 р. пленумі ЦК ВКП(б) вищим партійним керівництвом було прийнято рішення про проведення в країні військової реформи, яка стосувалася не лише сухопутної армії, але й військово-морського флоту [80, с. 15].

5 червня 1924 р. було скликано засідання вищого партійного й військового керівництва, на якому вперше за роки існування СРСР було визначено гостру необхідність мати у наявності перспективну програму розвитку та розбудови військово-морського флоту. На думку тогочасного радянського керівництва, у майбутній війні для захисту Радянського Союзу, військово-морському флоту буде відведена велика роль. При цьому було зауважено, що в суднобудівні програми поки не будуть включати побудову великих кораблів [90]. Але тут треба зазначити, що дане рішення впливало через економічними причинами, теоретичними напрацюваннями представників «молодої школи» ніякого відношення не мали.

«В той же час командування Червоної Армії намагалося довести політичному керівництву думку, що майбутня класова війна буде саме континентальною, та її доля буде вирішена на суші, а тому треба поставити під сумнів доцільність збереження залишків флоту, не кажучи вже про розбудову нового. Дуже активно дану думку проводив майбутній Маршал Радянського Союзу М.М. Тухачевський, котрий намагався лоббіювати питання щодо ліквідації флоту, яке вже підіймалося на початку 1920-х рр.» [80, с. 16, 44].

Дана думка виникла на підставі, як власного, так й зарубіжного досвіду. Військово-політичне керівництво СРСР дійшло висновку, що однією з вирішальних умов ефективного керівництва веденням війни у майбутньому є єдність військової доктрини та військової стратегії. Як результат, група впливових командирів на чолі з Начальником штабу РСЧА М.М. Тухачевським закликала повністю передати керівництво усіма видами Збройних Сил до рук армійського командування, чим природно були незадоволені морські офіцери [44, 67, с. 152]. Почалася боротьба навколо структури та функцій органів управління флотом, яка завершилась 22 липня 1926 р., коли було видано наказ РВР СРСР, відповідно до якого замість ліквідованого штабу РСЧФ створювалося Управління Військово-морських сил РСЧА [65, с. 241].

Також у період 1924-1925 рр. під час проведення військової реформи

відбувся парадокс. Основними теоретиками, котрі впливали на долю флоту, стали автор вищевказаної військової реформи – Головнокомандувач Збройними Силами СРСР, відомий полководець Громадянської війни (до речі самий успішний – не програв жодної операції) М.В. Фрунзе та М.М. Тухачевський. Обидва, як такого, відношення до флоту взагалі не мали, однак мали власні уявлення з усіх питань будівництва та застосування збройних сил, у тому числі морських. «Але на відміну від військових фахівців та політпрацівників з оточення Л.Троцького, їм були властиві системність, світоглядна та доктринальна цілісність»[80, с. 16].

Новий нарком з військових та морських справ М.В. Фрунзе, думку прибічників М.М. Тухачевського не лише не підтримав, але й розкритикував. На початку 1925 р., коли нарком підбивав перші підсумки воєнної реформи, відповідаючи прихильникам фактичної ліквідації флоту, сказав: «У деяких товаришів... є думка, що краще зосередити всю нашу увагу на сухопутній армії. Така думка вкрай хибна. Ставити хрест над своїм морським будівництвом нам немає жодних підстав» [80, 50, с. 163]. Далі М. Фрунзе зауважив на тому, що будівництво нових бойових кораблів вкрай необхідно, але при цьому наголосив на наступному: «У зв'язку з відсутністю у нас бажання вести агресивну морську політику ми, ймовірно, обмежимося програмою будівництва дрібних суден оборонного характеру» [50].

«Продовжив нарком свою думку щодо перспектив розбудови РСЧФ й на партійному з'їзді в квітні 1925 р. М.В. Фрунзе констатував, що з оперативної точки зору флот потрібен і на Чорному, і на Балтійському морях, оскільки вони є ключовими, як в торгівельній, так й військово-політичній сфері СРСР» [80], й намагався рішуче довести делегатам з'їзду, що країна повинна «...мати невеликий, але все-таки боєздатний флот, що може служити опорою для сухопутної армії» [50, с. 173]. Тут треба зауважити, що М.В. Фрунзе був більше прихильником просухопутної думки, оскільки вважав роль флоту хоч й важливою у майбутній війні, але розглядав флот як одну із складових Червоної

Армії. Про що він й заявив 19 травня 1925 р. на III з'їзді Рад: «Ми маємо бути глибоко впевнені в тому, що морський флот буде гарним доповненням до сил сухопутної Червоної Армії» [43].

Також даний з'їзд був цікавий тим, що на ньому був підписаний проект «П'ятирічного плану посилення РСЧФ». Цей документ підписав Начальник Морських сил В. І. Зоф та Начальник штабу РСЧФ С. П. Блінов. «Але цей план був примітним не самим змістом, а великою вступною частиною, в якій командуючі флоту викладали свої погляди на роль та місце РСЧФ в досягненні політичних цілей майбутньої війни. Це було зроблено, в першу чергу, через те, що стратегічні завдання флоту командування РСЧФ самостійно поставити не зможе, оскільки підпорядковується уряду, від якого точних вказівок на цей рахунок досі немає» [80]. Тому і був й представлений такий великий теоретичний вступ, де командувачі виклали власні погляди на шляхи вирішення даної проблеми. В цьому ж вступі вони знову повернулися до ідеї застосування флоту для просування «світової революції», наголосивши при цьому, що можуть бути два варіанти: або флот достатній лише для цілей вузько активно оборонних, тобто для захисту існуючих кордонів СРСР, або флот наступально активний (але враховуючи стан та склад флоту, то тут йде мова саме про конкретну ділянку моря). В будь якому випадку, флот повинен вирішувати завдання з допомоги міжнародній революції у майбутньому [43].

Однак тут треба сказати, що «в середині 1920-х рр. підхід військово-політичного керівництва Радянського Союзу до загальних основ застосування військово-морського флоту визначався тим, що флот сприймався, в першу чергу, як невід'ємна та необхідна частина збройних сил» [80], проте його роль у майбутній війні залишалася виключно другорядною. А щодо пропозиції з використання флоту для поширення революції за межі СРСР, то вони неодноразово висувалися партійними та радянськими органами, але підтримки не мали. Насамперед тому, що ніхто, ані в партійному, ані у військовому, ані у військово-морському керівництві за весь час передвоєнного існування СРСР

так і не означив хоча б приблизно і тезесно, яким чином ВМФ СРСР буде допомагати міжнародній революції у майбутньому.

Невтішні були й маневри та навчання флотів під час проведення реформи М.В. Фрунзе від 1925 р. Як виявилось, флот не міг виконувати будь-які поставлені задачі, будь то операції в прибережних зонах, чи виступ проти флоту супротивника. «В першу чергу, це було зумовлено малою кількістю кораблів, більшість з яких була вже застарілою. Тому відразу після закінчення маневрів та їхнього аналізу, як військовим керівництвом, так й теоретиками був розроблений план розбудови ВМС РСЧА на 1926-1930 рр.» [80, 85, с.181].

23 серпня 1926 р. посаду Начальника управління та Наморсі (Начальника морських сил Республіки) обійняв політпрацівник Р. Муклевич, який ніколи раніше на флоті не служив. Саме він започаткував нову дискусію щодо розбудови та теорії використання флоту. В 1927 р. на сторінках «Морського збірника» він твердо заявив: «...Будувати лінкори та вашингтонські крейсери нам непотрібно. Ми не займаємось світовим розбоєм», – і вимагав від командних та наукових кадрів Морських сил виходити з того, що в основу застосування сил флоту має бути покладено «бойову взаємодію флоту з армією» [34]. «В той же час він наголошував, що взаємодія флоту та армії не повинна впадати в крайнощі» [34]. Тобто він розглядав флот не як частину армії, а насамперед як цілком самостійний організм.

Р. Муклевич також піддав різкій критиці прагнення «рівнятися на класичні морські держави», та як альтернативу запропонував терміново зайнятися розробкою «тактики малого флоту» [34]. Якраз з цієї причини його вважають лідером «молодої школи». Однак через те, що він був без належної військово-морської освіти, Р. Муклевич був змушений прислуховуватися до думки своїх найбільш компетентних підлеглих, таких, як Б. Жерве та М. Петров. До уваги треба взяти й той факт, що в свій час Р. Муклевич працював із такими теоретиками, як О. Свечін. Тому за час спільної праці, як із сухопутними, так і морськими військовими теоретиками, в нього склалася

особиста думка щодо військової стратегії, тактики і ролі флоту у війнах [85, с. 185].

В результаті Р. Муклевич зайняв позицію, котра на той час стала головною перешкодою на шляху до реалізації крайніх пропозицій щодо будівництва ВМФ РСЧА. «Це було важливо, оскільки більшість вищих командирів та наукових працівників зайняли сторону М. Тухачевського у його боротьбі проти командування та теоретиків морського відомства. Р. Муклевич розумів, що флот країні потрібен» [80].

Окрім праць Р. Муклевича, в період 1927-1928 рр. також були опубліковані значні теоретичні праці учених «молодої школи». Важливими для розвитку радянського військово-морського мистецтва стали теоретичні роботи І.М. Лудрі «Червоний флот у складі Збройних сил Республіки» 1927 р. та «Про тактику малого флоту» 1928 р. В своїх роботах автор наголошував на тому, що:

1. «Необхідно пам'ятати той факт, що флот не може мати незалежні від армії задачі. Але флот повинен мати змогу самостійно вирішувати задачі, котрі поставить сухопутне командування»;

2. Командний склад повинен бути добре ознайомлений зі всіма родами військ;

3. Загальні навчання флоту та армії повинні проходити на регулярній основі;

4. «Забезпечити успіх виконання завдань на морі можна силами малого флоту, оскільки в прибережних зонах малі кораблі з підводними човнами мають багато переваг над лінійним флотом» [80];

5. «Тактика використання сил малого флоту полягає у тому, щоб своїми діями заманювати флот ворога у зони, де сила лінійного флоту не є вирішальною. Тобто використовувати тактику активної оборони на морі» [14, 30];

Значною є робота К. Душенова «До історії малої війни на морі» 1928 р. Автор критикує погляди М. О. Петрова, акцентуючи увагу на тому, що погляди

та принципи «старої школи» є хибними та недоцільними, оскільки побудова великого флоту є пережитком Російської імперії й на даний момент не відповідає реаліям радянської держави. А ті «держави, які робили акцент на великий флот, в результаті були змушені вирішувати більшість своїх задач саме силами малого флоту. Тобто готувалися воювати на морі за одними правилами, а воюють за іншими» [80]. Тому СРСР не слід повторювати помилки, як Російської імперії, так й інших морських держав, а одразу розвивати концепцію «малої війни на морі» [19].

Щодо представників «старої школи», то в цей час активну працю проводив лише М. Петров, котрий вступив у жваву дискусію. І у тому ж 1928 р. він опублікував низку статей, в яких наголошував, що «малий флот» повинен вести саме малу війну на морі з опорою на лінійні сили, вказуючи при цьому, що розбудова малого флоту не повинна йти на шкоду будівництву лінійного.

Окрім К. Душенова, в 1927-1928 рр. багато критикував діяльність М.Петрова й А. Якімичев, котрий в своїх статтях на сторінках «Морського збірника» намагався довести, що силами малого флоту можна боротися з лінійним флотом супротивника. При цьому А. Якімичев, на відмінну від інших представників «молодої школи», зробив більш глибокий аналіз попередніх війн на морі та більш детально розглядав теорію «старої школи», тому його критика теорії володіння морем була більш обґрунтованою. Також він не наголошував у своїх статтях на другорядності флоту [51].

Поворотним моментом в історії військово-морської теоретичної думки СРСР стала поява проекту «Майбутня війна», розробленого 1927 р. штабом Червоної Армії, в якому стверджувалося, що до початку 1930-х рр. «бойове застосування коаліційних флотів провідних капіталістичних держав на Балтійському та Чорних морів малоімовірно» [80]. Але якщо все ж таки це відбудеться, то дії основних ймовірних супротивників носитимуть характер «дальньої блокади», тоді, як військово-морські сили їхніх найближчих сусідів вестимуть «операції малої війни» проти морських угруповань СРСР. Також в

квітні 1928 р. був направлений на погодження проект нової кораблебудівної програми, розроблений операторами штабу РСЧА. Але Начальник Навчально-будівельного управління М. А. Петров, вивчивши дану програму, зробив висновок: «...Весь план складено з певною тенденцією нехтування військово-морськими силами» [85, с. 195].

М.О. Петрова звинуватили у спробі розгорнути будівництво «великого флоту», але за нього заступився Р. Муклевіч, котрий заявив про себе, як прибічник активного захисту інтересів СРСР на морі, і наголосив, що флот країні вкрай необхідний [61].

Дана дискусія не могла вестися й надалі, оскільки, як таких, практичних результатів вона не давала. Тому для розв'язання розбіжностей між двома військовими відомствами 8 травня 1928 р. було організовано розширене засідання РВР СРСР, у якому взяла участь уся політична й військова верхівка. З питання флоту на цьому засіданні виступили два теоретика – М. Тухачевський та М. Петров. М. Тухачевський заявив: «Ми знаходимося в становищі, прямо протилежному Японії та Великої Британії. Морськими операціями, навіть найпотужнішими, світових імперіалістів, не можна порушити ні нашу економічну, ні політичну цілісність» [80, 41]. Таким чином, він заявив, що розбудова флоту не є доцільною. У відповідь М. Петров запропонував будівництво флоту розглядати не тільки з позиції вирішення поточних оперативних завдань, а також з урахуванням віддаленої перспективи, яка, на його думку, повинна була вселяти оптимізм. При цьому він наголосив, що морська політика СРСР є однією із найважливіших складових безпеки радянської держави [41].

«В результаті обговорення було прийнято спеціальну постанову, якою вперше були документально зафіксовано та офіційно затверджено загальні стратегічні завдання, загальну ідею застосування та концепцію розвитку ВМФ РСЧА на найближчу перспективу» [80]. Постановою РВР від 8 травня 1928 р. було затверджено оперативно-стратегічну концепцію, що увійшла в історію як

«теорія малої війни на морі». Ідея «молодої школи» стала офіційно визнаною і єдино вірною. Саме з цього часу представники даної теоретичної школи почали диктувати власні пропозиції щодо розбудови та розвитку ВМФ.

3.2 Застій та різка зміна в теорії застосування флоту 1930-1939 рр.

1930-ті з огляду на розвиток військово-морське мистецтва були над складними й доволі суперечливі. З однієї сторони, застій та репресії, з іншої створення ряду документів присвячених застосуванню ВМФ.

Загалом здобутки 1930-х рр. для військово-морської думки стали результатом теоретичних напрацювань минулого десятиліття. І найбільш яскраво і чітко це як раз і проявилось у 1930 р., коли було видано два бойових статутних документа ВМФ СРСР: «Бойовий статут Військово-морських сил РСЧА» (БС-30) та «Наставляння щодо бойового застосування морської авіації».

БС-30 ВМФ став першим в історії радянського флоту нормативним документом, в якому було встановлено єдині вимоги та рекомендації щодо підготовки і ведення різнорідних (змішаних) та самостійних морських операцій. Головною особливістю Статуту був великий акцент на спільному і концентрованому використанню ВМФ РСЧА [10].

Даний аспект впливав із ситуації, яка склалася в другій половині 1920-х р., коли провідна думка щодо оперативно-тактичних дій на морі була визначена поглядами теоретиків «молодої школи». Тобто цей статут є саме реалізацією військово-морської теоретичної думки другої половини 1920-х років.

Поява БС-30 мала ще вкрай важливий характер для подальшого розвитку проблематики з теорії подальшого застосування флоту. Вперше було чітко визначено місце морських сил не лише в загальній системі оборони країни, але й як невід'ємної частини РСЧА, що, на думку сучасних дослідників, було помилковим. Також в статуті були названі сили, які входили до складу ВМС: сам флот, морська авіація, берегова оборона. До цього морська авіація була частиною сухопутної, а берегова оборона переходила від одного відомства до іншого. Завдяки цьому положенню морського статуту дана проблема була

вирішена. Також було визначено основні задачі, характерні для вищеперерахованих сил [10].

Видання самого статуту означало, що був встановлений нерозривний зв'язок між теорією застосування ВМФ та її практичним втіленням. Окрім БС-30, в 1932 р. було видано ще дві важливі наукові праці: «Курс морської тактики. Артилерія та броня» [16]. Л. Гончарова та «Позиційна служба підводних човнів» [77] А.Лебедева. Остання робота була повністю результатом теоретичних напрацювань 1920-х р., коли підводний човен розглядався виключно як прибережна зброя.

Усі вищеназвані праці були хоч й вкрай важливими, але, як було зауважено вище, стали результатом теоретичних наробіток минулого десятиліття. Щодо розробок військово-морської теорії, то перша половина 1930-х р. стала періодом певного застою. Пояснюється це тим, що після того, як офіційного статусу набула програма й теорія «молодої школи», почалися масові репресії та гоніння представників «старої школи». Всіх, хто хоч якимось чином підтримував погляди М. Петрова та Б. Жерве, заарештовували та звільняли з роботи. На самих видатних теоретиків «старої школи» було повішано ярлики ідеологічних диверсантів, які своїм неправильним вченням з використання ВМФ підривали обороноздатність СРСР. Важливим фактом явилось те, що від цих репресій були не в захваті й представники «молодої школи». Наприклад, В.Беллі засуджував звільнення всіх старих спеціалістів, що, на його думку, було вкрай помилковим рішенням [84, с. 135]. Не стояв осторонь й Р. Муклевич, котрий, хоч й критикував ідеї «старої» школи, але поважав її представників, особливо Б.Жерве, який свого часу навчав його. За це Р. Муклевича звільнили від керівництва флотом, на його місце поставили теж представника «молодої школи» – військового комісара О. Александрова. Навіть М.М. Тухачевський, людина, яка весь час виступала за те, щоб ліквідувати флот у тому вигляді, що був на той час, виступав проти таких радикальних методів [67, с. 152].

Результат не забарився проявитись негативно. Повсюди почали просувати

теорію «малої війни на морі», котра без конкуренції перетворилася на однорідну дискусію, що тривала майже п'ять років. Тобто, як таких, нових пропозицій з цієї теорії було вкрай мало.

Добре характеризують ситуацію у цей період декілька публікацій, які через політику репресій дивом з'явилися. Наприклад, морський офіцер В. Улановський писав, що «на військово-морському теоретичному фронті повне затишшя, основна причина цього полягає у тому, що було кадрове послаблення в академіях та наявна відсутність військово-морського дослідницького центру як такого, що існував лише на папері» [80, 45].

В статті В. Новицького «В пошуках нового Колумба» зазначалося, що на даний момент «у СРСР наявна криза стратегічної думки щодо розвитку теорії використання флоту» [36]. Було піддано критиці вищим партійним керівництвом й працю членів інституту народного господарства та світової торгівлі Л.Н. Іванова та П.І. Смірнова «Англо-американське морське суперництво 1916-1931 рр.», в якій автори дійшли протилежного офіційній морській політиці висновку. В результаті книга так й не була видана великим накладом. «Тому з певністю можна сказати, що головною слабкістю прихильників концепції «малої морської війни» було те, що вони некритично ставилися до армійських теоретиків, котрі були зацікавлені у малому флоту, оскільки це дозволяло більш активно розвивати сухопутні теорії» [80]. Також здійснювалося повне ігнорування вивчення інших концепцій, зокрема, зарубіжних держав, та вибіркове використання досвіду минулих війн [85, с. 146, 80].

Тут слід зазначити заради справедливості, що в провідних морських державах світу протягом 1920-1930-х рр. теж споглядалася криза теорій. Всі статuti ВМС США, Великобританії, Франції, Італії та Японії базувалися на напрацюваннях ще зроблених напередодні Першої світової війни. І лише тільки в Німеччині, морська теоретична думка активно розвивалася, по причинах, доволі схожими з тими, в яких аналогічна сфера розвивалася в СРСР.

Як результат, в даний період, якій здебільшого слід характеризувати як кризовий (і не тільки в СРСР, а й у провідних державах світу), з'явилися лише дві по-справжньому повноцінні теоретичні роботи: «Критика теорії володіння морем» О.Александрова, опублікована 1930 р., та «Операції підводних човнів» О. Александрова, І. Ісакова та В. Беллі, опублікована 1933 р. У тому ж 1933 р. було закладено програму розвитку ВМФ на другу п'ятирічку (1933-1937 рр.), оскільки план першої був повністю зірвано й не відповідав потребам.

О. Александров у своїй праці «Критика теорії володінням морем» намагався на основі досвіду минулих воєн довести той факт, що теорія «володінням морем» є застарілою й недоцільною на даний момент, роблячи при цьому акцент на наступних положеннях:

1. «Теорія «володінням морем», як в нашій, так й в зарубіжній військово-морській літературі є основною орієнтуючою теорією ведення війни на морі. Така ситуація склалася, в першу чергу, через недостатню ревізію даної теорії. Тут одразу треба зауважити той факт, що, незважаючи на те, що вже на час написання цієї роботи в СРСР було офіційно прийнято теорію «малої війни» на морі, все-таки основою військово-морського мистецтва залишалася теорія володінням морем» [80].

2. Необхідно остаточно відмовитися від «теорії володіння морем» для того, щоб розчистити шлях для подальшого розвитку військово-морської наукової думки саме для наших практичних потреб на морі.

3. «Треба, в першу чергу, орієнтувати нашу військово-морську науку лише на передові «опорні пункти» сучасної морської війни. І будувати теорію, не лише опираючись на сьогодення, але й на далеку майбутню перспективу, що неможливо зробити, орієнтуючись на старі теорії ведення війни на морі» [80, 4].

Окрім цієї роботи, О. Александров написав ще праці «Операція на морських комунікаціях. Оперативний нарис» та «Військово-морські сили капіталістичних держав» (1934 р.). Дані роботи дуже добре відображають тогочасну військово-морську думку СРСР [1, 2]. Але в той же час О.

Александров був одним із небагатьох тогочасних теоретиків «молодої школи», хто глобально підходив до вирішення проблем, які стосувалися теорії ведення війни на морі.

І в цьому аспекті слід виділити ще одну теоретичну роботу О. Александрова «Протидесантна операція. Оперативний нарис» (1933 р.), де на основі теорії «малої війни» на морі автор показував, як можна боротися з десантом супротивника [5]. Причому примітна дана робота виявилась вкрай потрібною та в багатьох аспектах революційною ще і тому, що як раз в тому ж 1933 р. (щоправда на 5 місяців раніше) вийшла з друку унікальна робота І.С. Ісакова «Операції японців проти Циндао» у 1914 р., яка з одного боку є яскравим втіленням результату роботи Комісії з вивчення досвіду війни, а з іншого, і на сьогодні є актуальною класичною працею щодо проведення морських стратегічних операцій.

Щодо самих десантних операцій, то над даною темою активно працювали представники як «старої», так й «молодої» школи. Незважаючи на це, дана тематика є найменш вивченою проблемою в історії військово-морського мистецтва. Особливістю даної теми є те, що більшість тодішніх теоретиків десантних операцій у майбутній війні розглядають її не як один із окремих етапів розвитку військово-морського мистецтва, а як ідеї війни на морі в цілому. Хоча саме десантним операціям присвячено велику кількість праць військових теоретиків: «В.К. Лукіна, Б.Б. Жерве, О. В. Неміца, А.А. Саковича, М. О. Петрова, П.В. Гельмерсона, І.І. Степановича, В. О. Петровського, О. І. Верхового, І.М. Лудрі, В.О. Беллі, М.М. Тухачевського, О.П. Александрова» [80, 69, с.138].

Однак, маючи величезну теоретичну базу, концепція проведення десантних операцій була лише частково реалізована в радянських бойових статутах. Повноцінних документів, котрими користувалися всі органи ВМФ СРСР, так й не було створено. Також авторство даної теорії не можна віднести чітко до «молодої» або «старої» школи, оскільки цілі, задачі та етапи десантної

операції обидві школи визначили майже однаково, її різниця була лише у способі проведення та кількості сил. «Не можна віднести й до певного періоду, оскільки, незважаючи на дискусії та перехід від однієї теорії до іншої, теорію десантних операцій розробляли упродовж всього міжвоєнного періоду, вона була поза дискусій. Тому дана тема заслуговує окремого вивчення» [80].

Значимою була й праця групи авторів «Операції підводних човнів» де зазначалося, що «розвиток підводної та повітряної зброї остаточно дискретизував саму суть теорії володінням морем» [6]. Не дивлячись на колосальний розвиток засобів боротьби з підводними човнами, «сам підводний човен як зброя залишився непереможним в морських операціях Першої світової війни» [6]. «Автори зробили акцент на тому, що один підводний човен здатний потопити або вивести із ладу цілий лінкор, а також своїми діями погрожувати великим маневровим з'єднанням ворожих кораблів. В той же час декілька підводних човнів здатні взагалі стиснути дії цілих флотів» [80, 6].

Дані твердження виявилися ключовими, оскільки саме на основі цих положень розроблялися нормативні документи з використання підводних човнів та включення їхньої великої кількості у програми військового суднобудівництва. Багато з цих положень в результаті будуть широко використовуватися вже під час Другої світової війни, а твердження, що необмежена підводна війна буде неминучою у майбутньому великому конфлікті, можна вважати взагалі доволі передбачливою. Втім, саме радянські теоретики заклали основу розробки цілеспрямованих операцій підводних човнів на конкретному театрі, які в подальшому втілювалися у систему так званих завіс, які з успіхом застосовували радянські підводники щонайменше на Північному флоті.

«Але тут також треба звернути увагу на той факт, що дана робота не обмежує використання підводних човнів тільки біля берега, але передбачає використовувати їх на далеких морських комунікаціях ворога. Тобто, з одного боку, автори вважають, що лінійні сили є доволі вразливими перед підводним

човном, а значить, теорія «володіння морем» перестала буди актуальною. З іншого боку, низка положень про використання підводних сил вказують на те, що місце лінійних сил можуть зайняти саме підводні, тому що саме підводний човен може забезпечити панування на морі найбільш ефективно. Таким чином, відбулося переосмислення теорії «володіння морем», а не її критика» [80].

Як результат, всі вищевказані положення та пропозиції знайшли своє місце в документі «Основні погляди на розвиток ВМФ РСЧА на другу п'ятирічку», де було чітко визначено, що для досягнення повного контролю й безпеки морських комунікацій СРСР потрібно забезпечити всім необхідним згідно з прийнятою теорією «малої війни на морі» на чотирьох основних морських театрах (Балтійський, Чорноморський, Далекосхідний та Північний) [60].

«В принципі перша половина 1930-х рр. для розвитку військово-морської думки були найменш продуктивною за весь час існування радянської держави. Хоча деякі ідеї й висловлювалися, але їх було замало. Реалізація теоретичних напрацювань у цей період обмежилася декількома рядками в суднобудівній програмі другої п'ятирічки» [80].

Між тим, в кінці 1935 р. політична верхівка СРСР, яку очолював Й. Сталін, прийняла рішення про початок будівництва «великого морського і океанського флоту» [101, с. 162]. Серед причин різкого перегляду застосування ВМФ дослідники виділяють декілька версій.

Перша версія базується на тому, що завдяки індустріалізації в СРСР було створено всі необхідні економічні передумови, що дали змогу поставити питання про будівництво повноцінного флоту, котрий би в повній мірі відповідав інтересам Радянського Союзу. Дана версія була популярна серед дослідників 1960-1970-х рр., таких, як С.Г. Горшков, П.Б. Павлович та низки інших [98, 64].

Прихильники іншої версії, такі, як А.В. Басов, стверджували, що головною причиною підвищеної уваги до флоту у другій половині 1930-х рр.

стала несприятлива військово-політична обстановка, що склалася на той час з вини держав-агресорів: Німеччини, Японії та Італії. Як результат, радянське військово-політичне керівництво почало застосовувати всі можливі заходи для зміцнення оборони СРСР, у тому числі й на морі [57, с. 182].

Третя версія гласить, що велику роль у цьому питанні відіграла Лондонська конференція 1930 р., коли низка делегатів знехтувала інтересами Радянського Союзу. «Як результат, Й. Сталін здійснив перехід до політики прискореного розвитку ВМФ. Не останню роль зіграв й той факт, що через низку невдач на політичному фронті Радянський Союз почав нарощувати морські сили для демонстрації могутності й впливу на міжнародну обстановку. Серед радянських авторів таку думку висловив колишній нарком Військово-морського флоту М.Г. Кузнецов» [80, 73, 29].

Втім, вже у пострадянський період з'явилася і четверта точка зору, яка полягала у тому, що перехід сталінського керівництва СРСР до будівництва «великого морського і океанського флоту» був напряду пов'язаний з невдалим досвідом радянської участі у Громадянській війні в Іспанії 1936-1939 рр. Тоді, СРСР, який не мав кораблів далекої морської зони не зміг забезпечити свою військово-морську присутність у узбережжя Іспанії і як наслідок, радянські та іспанські судна, що йшли з військовим вантажем з портів СРСР до портів Іспанії, активно атаковувалися італійськими та німецькими бойовими кораблями. В цьому ж аспекті особливо слід зазначити і те, що як раз головним радянським військово-морським радником при республіканському флотові Іспанії як раз і був М.Г. Кузнецов.

Серед сучасних дослідників цікаву думку висловив М.С. Монаков, який на основі аналізу документів, уведених у науковий обіг в останні роки, та низки публікацій 1980-х-1990-х рр. у російських та зарубіжних виданнях зробив наступний висновок: «всі вищеназвані версії не суперечать історичним фактам, проте жодна з них не розкриває всього комплексу причин, що спонукали керівництво СРСР приступити до широкомасштабного військово-морського

будівництва» [80]. Далі автор наголосив, що у середині 1930-х гг. почався черговий тур гонки військово-морських озброєнь (фактична відмова від версальсько-вашингтонських обмежень у цій сфері була оформлена англо-німецькою морською угодою 1935 р.), та відзначив той факт, що найбільш активно включилися у цю гонку держави, «які стали найімовірнішими противниками СРСР у майбутній війні: Німеччина, Італія та Японія. До вищесказаного додається ще й те, що 2 травня 1935 р. було підписано радянсько-французький договір про взаємодопомогу, який був дуже схожий на низку договорів, укладених перед Першою світовою війною країнами Антанти та Троїцького союзу» [80, 73, 84].

Не нехтував Радянський Союз й досвідом Першої світової війни, коли оборона своїх морських комунікацій вимагала розгортання великих угруповань, що будуть здатні до дій у дальній морській зоні. Цей факт також означав, що СРСР почав відходити від досвіду Громадянської війни 1917-1922 рр. й інтервенції 1918-1922 рр., коли більшовики ставили лише задачі оборонного характеру. Як результат, головним мотивом для прискореного будівництва океанського флоту було виражене прагнення Радянського Союзу відігравати більш помітну роль серед великих держав існуючої на той час системи міжнародних відносин.

Результатом переходу до нового курсу розвитку ВМФ став тимчасовий бойовий статут ВМФ СРСР, прийнятий 26 березня 1937 р. (БС МС 37). Саме в ньому були поставлені задачі підтримувати сили флоту у постійній готовності до наступальних дій у відкритому морі, повітрі та біля берега й баз супротивника [10]. «Це означало, що тодішнє вище командування почало багато уваги приділяти підготовці флоту до активних бойових дій саме на океанських просторах. Також в цьому статуті були закладені основні принципи теорії «глибокої операції», що передбачала наступне: всіма зусиллями добитися поразки супротивника на всю глибину оперативного строю його сил, подальшій його ізоляції, та сковування інших ворожих з'єднань на другорядних напрямках»

[80].

Зовсім по-новому в Статуті 1937 р. була переглянута роль лінійних сил. Так, якщо у попередньому Статуті 1930 р. (БС-30 ВМФ) кораблям з великим калібром відводилося основна роль у наступальних або оборонних операціях, то в новому Статуті у лінійних сил була вже скромніша роль: артилерійський вогонь лінійних кораблів вже не вважався такою необхідною умовою для нанесення головного удару по силам супротивника. Тому можна зробити висновок, що важливою особливістю нового статуту було роз'яснення відносно того, що склад сил, які наносять головний удар, повинен бути залежним від самої обстановки бою (чи ситуації в певному регіоні). Це не означало, що лінійними силами надавалася другорядна роль, відтепер лінкори можна було не «тягати» по всім фронтам, а використовувати їх там, де вони більше потрібні. Також було допущено те, що у віддалених районах реалізувати теорію «глибокої операції» можна й підводними силами [11].

«Великою відмінністю від БС ВМФ 1930 р. було те, що у тимчасовому БС ВМС 1937 р. вказувалося на те, що для розгрому противника вже недостатньо простого зосередження сил, як було прийнято раніше, а необхідно їхня чітка та безперервна взаємодія на всю глибину бойових порядків супротивника»[80]. Далі було наголошено на тому, що оптимальною організаційною формою для сил, що взаємодіють у морському бою, визнається саме маневрене з'єднання, що складається з корабельних та авіаційних тактичних груп [11, 10]. Це означало, що радянська військово-морська теоретична думка зробила значний крок уперед, в результаті чого відбувся перехід від епізодичної взаємодії різнорідних сил до визнання її як найважливішого з принципів застосування сил флоту. Вперше офіційно вводилося поняття «бойовий порядок». Саме тому в новому Статуті так багато уваги почали приділяти й морській авіації та задачам, котрі вона повинна вирішувати. Це було зумовлено тим, що на той час військова авіація значно просунулася вперед й відкрила нові можливості, також були й великі

теоретичні напрацювання щодо використання повітряних сил.

Великої уваги заслуговує ще один важливий документ, який вийшов одночасно з БС ВМФ 1937 р., – «Настанова з бойового застосування морської авіації» (1937 р.). Цей документ регламентував призначення та завдання морської авіації, основи організації бойового порядку, розвідки, дії проти військово-повітряних сил противника та низку інших задач. Як і Бойовий статут 1937 р., цей документ мав низку доволі серйозних відмінностей від Настанови, виданої у 1930 р. Наприклад, якщо 1930 р. морська авіація розглядалася як «допоміжний бойовий засіб, який має основне призначення сприяти успіху операцій морських сил» [80, 10, 11], то відповідно до Настанови 1937 р. вона визнавалася «спеціальним родом морської збройної сили призначеним для бойових дій на морських театрах» [80, 10].

Тому можна сказати, що дані документи є повним переосмисленням застосування ВМС у майбутній війні. Також можна побачити, що в цих документах відбулася відмова від «теорії малої війни на морі», але в той же час сама ідея прибережних оборонних боїв нікуди не зникла. «Хоча в той же час й поверненням до класичної теорії «володіння морем» ці положення важко назвати, оскільки лінкори залишилися основою флоту, але вже не відігравали ключову роль в морських операціях» [80]. Відбулася й відмова від ідеї генеральної битви, оскільки сама теорія «глибокої операції» передбачає низку битв на окремій ділянці моря. Із вищесказаного випливає той факт, що Радянський Союз почав створювати принципово нову теорію використання та розвитку ВМФ у майбутній війні [11].

«Але вже за рік відбулася катастрофа. Розпочаті масові репресії 1937-1938 рр. завдали непоправного удару по теоретикам. Більша частина представників «молодої школи» була просто розстріляна, серед них такі видатні теоретики, як Р. Муклевич, К. Душенов, І. Лудрі» [80]. Не оминули репресії й представників «старої школи»: їх в основному заарештовували. В результаті Радянський Союз втратив в буквальному сенсі цілу плеяду цінних

кадрів, котрі могли просувати теоретичний розвиток застосування ВМФ. Більше не було дискусій та суперечок між теоретиками. [104, с. 216].

Саме через репресії відбувалися катастрофи на початковому етапі війни. Теорія була створена, а реалізувати її в реальному бою мало хто був здатний, оскільки майже всі, хто це міг зробити, були розстріляні [74, 67, с. 195].

«Незважаючи на репресії, розробка та реалізація теоретичної думки не зупинялася, лише змінився її характер. Якщо для попереднього періоду була характерна сукупність великої кількості теоретичних робіт й рішень низки партійних та військово-морських з'їздів, на основі яких здійснювалась практична реалізація теоретичних думок, то після 1937 р. ніяких великих напрацювань окремих теоретиків не було, а відбувалася реалізація, яка базувалася частково на попередніх працях та рішеннях чисельних нових з'їздів та курсу партії» [80]. В результаті, окрім тимчасового Бойового статуту Морських Сил 1937 р. та тимчасової Настанови з бойового застосування морської авіації, вже в 1939 р. була введена в дію тимчасова «Настанова з бойової діяльності підводних човнів» [13] та «Тимчасова Настанова з бойового застосування бомб авіацією Військово-Морського Флоту» [85, с. 188]. У 1940 р. побачили світ тимчасова «Настанова з бойової діяльності мінно-торпедної авіації» та «Настанова з бойової діяльності штабів з'єднань Військово-Морського Флоту». Крім того, у ці ж роки були видані нові правила артилерійської та мінної служби. Незважаючи на низку нових положень та закладених принципів, всі вище перераховані документи мали загальний та рекомендаційний характер.

Таким чином, резюмуючи даний розділ можна виділити наступне. Радянська військово-морська теоретична думка пройшла кілька етапів свого розвитку за міжвоєнний період. Перший з них характеризувався подіями 1918-1922 рр., коли тривала Громадянська війна. Її характер абсолютно ніяк не вписувався у теоретичні напрацювання доби Російської імперії. Втім, всі колишні офіцери-теоретики Імператорського флоту перейшли на бік радянської влади та продовжили плідно працювати. Причому їх діяльність у даному

напряму зводилася до двох аспектів: завершення своїх попередніх напрацювань у вигляді масштабних праць та аналіз досвіду як Першої світової так і Громадянської воєн.

Другий етап охопив 1920-ті рр., а конкретно 1924-1930 рр. Він характеризується, в першу чергу, палкими дискусіями та становленням теоретичної радянської військово-морської школи. «Цей час був періодом становлення нових теоретиків, більшість з яких до того жодного відношення до ВМФ не мали та великої теоретичної праці, яка напряму впливала на подальший розвиток військово-морського мистецтва в цілому» [80]. Але через те, що в ці роки радянська військово-морська думка розвивалася фактично з нуля й незалежно від інших держав, то, з одного боку, вона виробила принципово нові концепції та підхід до використання флоту, з іншого – було допущено велику кількість помилок. Одночасно саме в цей період тривали в основному дискусії й більше звучала критика один одного, ніж здійснювалася спільна теоретична праця. «В результаті військово-морська теорія Радянського Союзу страждала від «дитячих хвороб», втім вона як не дивно відповідала тим наявним матеріальним засобам, які в той час були та які на перспективу планувалися у ВМФ СРСР» [80].

Третій період 1930-тих рр. для розвитку теорії використання та розвитку ВМФ носив доволі складний, а інколи й суперечливий характер. В першій половині 1930-х рр., не зважаючи на міжнародну обстановку, Радянський Союз підтримував теорію «малої війни на морі», хоча в Бойовому морському статуті 1930 р. було чітко прописано важливу роль лінійних сил. Вже в другій половині 1930-х рр. почала посилюватися тенденція видання низки документів, де було подано рекомендації й принципи ведення морської війни. Також відбулося повне переосмислення теорії «володіння морем».

Нарешті з 1935 р. почався останній четвертий етап розвитку радянської військово-морської теоретичної думки, який характеризувався переходом до концепції створення великого морського і океанського флоту, під що, протягом

1936-1941 рр. було підготовлено дві значних та вкрай амбітних кораблебудівні програми. Однак саме цей етап найменш представлений в джерелах і ще потребує цілеспрямованого історичного аналізу.

Та все ж таки, незважаючи на низку недоліків, таких, як прагнення до створення однієї цілісної доктрини й єдиного погляду на розвиток ВМФ, радянськими теоретиками було розроблено низку положень з використання різних сил: починаючи від класичних лінійних, завершуючи підводними човнами та авіацією. Як результат, «Радянський Союз, вступаючи у війну, був теоретично підготовлений, але репресії та невиконання суднобудівельної програми у повному обсязі створили низку проблем, які вплинули на подальший розвиток військово-морського мистецтва у цілому» [80, с. 36].

В принципі, розвиток теорії застосування Військово-Морського Флоту 1917-1939 рр. являв собою складний, суперечливий процес, якому були властиві наступні тенденції: поступове прискорення еволюції загальних основ теорії застосування Військово-Морського Флоту; поглиблення процесу інтеграції теорії застосування ВМФ радянською військовою наукою; посилення прямих і зворотних зв'язків між теорією застосування ВМФ і приватними теоріями, що входили до складу радянської військової науки.

Поряд із цим у 1917-1939 рр. набирав силу процес подальшого відокремлення теорії застосування Військово-Морського Флоту, від інших складових елементів радянської військової науки, підвищувався її статус». Результатом цього стало поетапне перетворення суми правил, рекомендацій і принципів підготовки та ведення бойових дій на морі в теорію ВМФ - розвинену систему науково-теоретичних знань про закономірності збройної боротьби на морі, принципи будівництва Військово-Морського Флоту, його підготовки та застосування в системі Збройних Сил у мирний і воєнний час, проте цей високий рівень розвитку теорією застосування Військово-Морського Флоту до початку Радянсько-Німецької війни 1941-1945 рр. серед вже звичайних морських офіцерів не був досягнутий.

Розділ 4

РОЗВИТОК ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОЇ СТРАТЕГІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939-1945рр.

На передодні німецько-радянської війни (1941-1945 рр.), радянські військово-морські теоретики доволі активно почали аналізувати застосування флотів в громадянській війні в Іспанії (1936-1939 рр.), Радянсько-фінляндської війни (1939-1940 рр.) та на перших етапах Другої світової війни. Використовуючи свої власні наробітки та досвіт вище перекислених конфліктів, було створено ряд настанов та рекомендацій. Вже після початку війни з Німеччиною та її союзників дані документи доповнювалися та виходили нові, але їх реалізація вже відбувалася на морських театрах бойових дій та офіцерських курсах.

4.1. Теорія морської стратегії на етапі 1939-1945 рр. Самим важливим документом міжвоєнного та воєнного періоду стала тимчасова «Настанова по веденню морських операцій» (НМО-40). Редакційну комісію очолив адмірал Алафузов В. А., а остаточне редагування виконав адмірал І. С. Ісаков. Це був перший повноцінний керівний документ такого роду в СРСР. Затвердив його народний комісар ВМС СРСР адмірал М. Г. Кузнєцов 26 листопада 1940 р. [82, с. 44]. Саме тому на даному документі в магістерській роботі буде зроблений великий акцент.

Він характеризується тим, що вперше було вироблено єдині норми та рекомендації щодо використання флоту на всіх можливих морських театрах бойових дій. У Настанові вказувалося, що безпосередня боротьба з противником на морі має здійснюватися за допомогою проведення цілеспрямованих операцій і повсякденних бойових дій флоту.

Сама операція визначалася, як «сума бойових зусиль, спрямована на досягнення оперативної мети, що є етапом досягнення кінцевої мети війни» [67,

с. 212]. Також Настанова передбачала, що повсякденні дії флоту, які систематично повинні проводитися, забезпечать оперативний режим на театрі бойових дій, насамперед свободу маневру сил флоту.

Слід зазначити, що «Настанова по веденню морських операцій» (НМО-40), була військово-морською варіацією остаточно розробленої на той час в Радянському Союзі «Теорії проведення глибокої операції», під яку повністю з 1939 р. розширювалися і готувалися Збройні Сили Радянського Союзу.

Щодо основних положень морської операції, то вони у НМО-40 передбачалися в наступному вигляді:

- Мета операції має бути простою, ясною і обраною так, що б у даній обстановці її досягнення наближало до вирішення загальної кінцевої мети війни;
- Витрачені зусилля не повинні перевищувати результатів операції (тобто успіх в одній операції не повинен коштувати цілого флоту, або значної кількості бойових кораблів);
- Найбільша кількість сил має бути зосереджена на головному, вирішальному напрямку з метою отримання значної переваги в силах над противником;
- Розташування сил в операції має забезпечувати можливість їхнього перерозгортання для розвитку успіху, досягнутого на тому чи іншому напрямку, або ліквідації успіху (раптових дій) противника [83, с. 85].

Також у Настанові передбачалася доволі складна система класифікації та велика кількість типових операцій флоту. Залежно від повторюваності операцій підрозділялися на систематичні та епізодичні; від характеру завдань - наступальні, оборонні (у документі зазначалося, що оборона має бути завжди активною) й зустрічні; від часу й місця проведення - на послідовні та паралельні; від головного напрямку дій - на самостійні та сумісні [58].

В свою чергу до самостійних операцій відносили дії флоту проти

морських сил противника на морських комунікаціях, базах, берегових об'єктах, захоплення шхерних, острівних районів і опорних пунктів ворога, що забезпечує оперативний режим на морському театрі воєнних дій. До спільних відносили операції з підтримки флангу армії, десантні та протидесантні дії.

Сама сутність операції зі знищення флоту противника полягала в нанесенні удару по ворожому флоту, що перебував саме у відкритому морі, для його знищення або ослаблення. Якщо співвідношення сил не давало змогу знищити весь флот супротивника внаслідок проведення однієї операції, рекомендувалося атакувати його частинами. При цьому планувалося використання всіх родів сил флоту і позиційних засобів. Головною необхідною умовою виникнення цієї операції було виведення флоту противника у відкрите море. При цьому він міг вийти в море для вирішення, як власних завдань, так й для протидії ворожому флоту. Перевагу надали знищенню ВМФ ворога по частинам. Рекомендувалося або заманити частину флоту противника і підвести під удар своїх сил, або відсікти його частину його сил від основних й потім знищити. Для залучення сил противника в намічений район операції передбачалося атакувати або його берегові об'єкти, або головні морські комунікації [67, с. 221].

З певністю можна сказати, що дана рекомендація базувалася на досвіді Першої світової, а саме діям британського та німецького флотів, коли вони намагалися подібними діями знищити один одного. При цьому в настанові повністю було відсутнє словосполучення «панування на морі», даний термін замінили на «оперативний режим на театрі» [83, с. 79]. Це пояснюється наробітками «молодої школи», котрі дійсно довели неможливість повного панування на морі при ще існуючому флоту противника.

Виконання операції безпосередньо досягалося шляхом завдання рішучого удару по об'єктах противника (це могли бути військово-морські та військово-повітряні й тилові бази, але в пріоритеті все ж таки перебував ворожий флот). Суть самих дії полягала в нанесенні одного потужного удару на відносно

обмеженому просторі, або працювати в ряді послідовних ударів, що переростали б в безперервну дію і поступово послаблювали противника. Вибір методу дій залежав, як від складу ворожих сил, так й від своїх можливостей розвивати міць ударів, а також від географічних умов. Якщо свої сили могли здійснити один потужний удар, то слід було віддати перевагу саме першому способу. В свою чергу, вважалось, що послідовні удари доцільніше наносити по переважаючим силам супротивника, використовуючи підводні човни та сили, які мають можливість перезаряджатися в морі.

Самі операції проти бойових кораблів мали завданням обмежити розгортання і марш-маневри бойових сил противника, а також могли переростати в блокаду в разі тривалого і наполегливого їх проведення. Залежно від засобів, що використовувалися, операції на ворожих морських сполученнях могли переходити в підводну або мінну війну. Дії з порушення морських комунікацій мали проводитися відповідно до дій на сухопутному фронті [57, с. 184, 58].

Щодо морської блокади, то в Настанові наголошувалося на важливості панування в повітрі над блокадною зоною. Водночас, на момент написання даного документа, як таких авіаносців у складі ВМФ СРСР не було, тому невідомо, як саме планувалося завойовувати флоту панування в повітрі. Залишався лише сухопутний варіант, що створювало низку проблем спільним діям.

В цілому дана Настанова розкривала всі основні положення щодо ведення морської війни. Перевагою її було те, що в деяких пунктах НМО-40 давалися чіткі настанови, як правило це стосувалося командування й організації тих чи інших операцій, а в інших документ ніс виключно рекомендаційний характер. Тобто особисті професійні якості командира згідно з НМО-40 відігравали ключову роль. Серед вагомих недоліків можна виділити повне ігнорування й відсутність рекомендацій по підготовці операцій пов'язаних з обороною своїх військово-морських баз й пунктів базування флоту; всі послідовності проведення

тої чи іншої операції виходили саме з урахуванням успішності, при цьому ніяких конкретних вказівок при невдалому розкладі не давалося.

Але не зважаючи на всі недоліки, саме цим документом керувалися всі вищі офіцери на початку Німецько-радянської війни 1941-1945 рр. На наш суб'єктивний погляд, сам цитований вище документ - НМО-40 це без перебільшення - результат 40 років теоретичних напрацювань. Настільки детальним напрацюванням не міг похвалитися жоден тогочасний флот.

Водночас на початку Німецько-радянської війни 1941-1945 рр. було виявлено низку недоліків в спільних діях армії і флоту на приморських напрямках, зокрема в десантних і протидесантних операціях, під час підтримки силами флоту флангу армії, під час сухопутної оборони військово-морських баз. Як результат, у 1943 р. було випущено «Настанову щодо спільних дій сухопутних військ із Військово-морським флотом і військовими річковими флотиліями» [83, с. 79].

На самому початку Настанови зазначалося, що «Дії сухопутних військ і морських сил завжди спрямовані на досягнення єдиної військової мети» [67, с. 212], зі свого боку, розв'язання цієї єдиної задачі досягають, як спільні, так і самостійні операції сухопутних і морських сил.

Під морською десантною операцією розуміли «маневр сухопутних сил через море з метою впливу на фланг, військовий або глибокий тил противника або з метою перенесення воєнних дій на його територію» Сам центр тяжіння десантної операції лежить у розв'язанні десантом завдання на березі, що і має бути покладено в основу плану всієї операції. У новій Настанові десанти підрозділяли на стратегічні, оперативні, тактичні та диверсійні [68].

Настанова й передбачала централізоване управління силами: «командуючий десантною операцією на весь час її проведення, тобто до рішення десантом головної задачі на березу, назначався загальновійськовий командир із армійських або морських командирів»

Щодо етапів десантної операції, то виділяли наступні:

- Підготовка – поставлення загальної, найближчої й подальшої задач десантних військ. Розвідка обстановки на морі й на суші в районі висадки;
- Посадка десанту – від поставлених задач вироблення порядку посадки десантних військ та морське й повітряне забезпечення;
- Перехід морем – безпосередня охорона десанту й прикриття як з моря так й з повітря;
- Бій за висадку й сама висадка – найбільш складний етап котрий включав в собі: розгортання засобів висадки й підтримка десанту, прорив лінії охорони ворога в воді й на березі сумісними діями передових загонів десанту і сил підтримки. Після цього йде відсіч супротивника від води з ціллю створення плацдарму для висадки наступних ешелонів. Далі за настановою основними силами десанту прорив основної берегової лінії оборони та вихід на оперативні простори;
- Рішення поставлених задач на березу – розвиток наступу й глибини плацдарму;
- Згортання десантної операції, або перегрупування для наступної операції [67, с. 217].

Десант завжди складається з першого кидка (оскільки десант або вдалий, або потребує перегрупування військ), що включав у себе розвідувальний і передові загони, висадкову партію зі спеціально підготовленим особовим складом, головних сил висадки (1-3 ешелони), тилів десанту котрі й забезпечують введення операції після їх висадки. У тих випадках, коли розв'язання головного завдання досягалося шляхом бою за висадку, перші ешелони є головними силами десанту, після них висаджувалися вже тільки тили. Для швидкості проведення операції перевозити десант рекомендувалося на бойових кораблях, а диверсійний висаджувати з підводних човнів і літаків

[83, с. 69].

Щодо протидесантної операції, передбачалося нанесення ударів по десанту супротивника в пунктах посадки, на переході морем, під час вивантаження з транспортів і висадки на берег та за сприяння десанту на березі. Завдання нанесення ударів по десанту противника в пунктах посадки і в морі вирішувало командування флоту (з доданою йому сухопутною авіацією), під час висадки на берег - командування сухопутних, морських і повітряних сил, а ліквідацію десанту, який висадився, - командування сухопутних військ (з приданими або підтримувальними силами флоту). Загальне командування при відбитті десанту було єдиним [67, с. 221].

Були й виправлені помилки НМО-40 стосовно захисту своїх баз. У повчанні вказувалося, що вся армійська і морська авіація має скласти єдину групу, підпорядковану командувачу обороною військово-морської бази (знову ж таки, це може бути як сухопутній так й морській офіцер).

Сухопутний фронт оборони військово-морської бази будувався за принципом тривалої позиційної оборони. Водночас віддалення головної смуги оборони унеможливлювало ураження важливих об'єктів бази прицільним вогнем військової артилерії ворога. У бою за головну смугу оборони головна задача була зупинити наступаючого противника, й розбити, або завдати якомога найбільше втрат в короткий проміжок часу [83, с. 72]. Смуга безпосередньої поза внутрішньої оборони слугувала для відсічі супротивника, що прорвався, на одній із ділянок, а в разі потреби - кордоном прикриття для евакуації. Організаційною формою оборони були сектори, на які поділявся весь сухопутний район [67, с. 218].

Обороною військово-морської бази з морського напрямку повністю покладалися на сили флоту. Якщо флот не міг цього забезпечити, це означало блокаду своїх військ, що унеможливлювало активних наступальних дій в даному районі.

Резюмуючи дані документи, можна сказати наступне. НМО-40 було

орієнтована на перспективний склад флоту, який очікували отримати в результаті реалізації програмимм будівництва «океанського флоту» (1938-1942).

Згідно з Настановою бойові дії ВМФ СРСР повинні були проводитися на основі загального плану війни, з котрих випливають завдання флотам. Організацію взаємодії різнорідних сил флоту розглядали як необхідна і головна умова для досягнення успіху. Морську війну передбачалося вести за допомогою проведення цілеспрямованих операцій і повсякденних бойових дій, як самостійно, так і взаємодіючи із сухопутними силами. Надводні кораблі вважалися бойовим ядром флотів. Підводні човни в основному призначалися для порушення морських комунікацій противника. Морська авіація повинна була забезпечувати бойові дії флоту. В той же час Настанова 1943 р. була направлена на вирішення актуальних проблем – взаємодії армії та флоту, оскільки характер війни був принципово інший ніж описувалися теоретиками на передодні.

4.2. Стратегічне застосування флоту. Радянсько-німецька війна 1941-1945 рр. виявилась яскравим «лакмусовим папіром», щодо практичної перевірки усіх передвоєнних теоретичних та статутних напрацювань щодо бойового використання ВМФ СРСР. Втім, проводити ретельний аналіз по принципу «теоретичне напрацювання – реальний досвід» в даному аспекті не слід, оскільки характер радянсько-німецької війни на морі виявився абсолютно не тим, до якого готувалися у передвоєнну добу і який планували тоді.

Справа в тому, що активні бойові дії розвернулися на трьох надскладних морських театрах – Північному, Балтійському та Чорноморському. Причому їх характер на кожному мав абсолютно принципові відмінності від інших. Більше того, навіть теоретично передбачити факт масових ленд-лізовських поставок в СРСР зі США та Великобританії через операційну зону Північного флоту ВМФ СРСР була в принципі не можливо. Через це, найслабкіший за чисельністю корабельного та особового складу радянський Північний флот виявився

найважливішим у цій війні.

Крім того, ні хто не міг передбачити швидку втрату радянських військово-морських баз майже по усьому узбережжю радянської Балтики та на Чорноморському театрі. Як наслідок, в передвоєнні часи ні в СРСР ні в інших країнах світу в принципі не розглядався сценарій дій усього флоту на всьому просторі конкретного морського театру з однієї, причому самої віддаленої бази. А саме так сталося на Балтиці у 1914-1944 рр., коли найсильніший радянський Балтійський флот повинен був діяти з Ленінграду та Кронштадту та на Чорному морі у 1942-1944 рр., коли другий за міццю радянський Чорноморський флот діяв з Туапсе і Батумі проти цілей в Криму, на Північному Кавказі, в Одеській затоці та у узбережжя Румунії та Болгарії [86].

І от тут, як раз і виявилось, що при всіх недоліках, прийняті довоєнні статутні документи щодо «великого морського та океанського флотів», рівно як і статuti й настанови 1930-1937 рр. в цих, надзвичайно складних військових умовах – діють!

Однак відразу ж досвід, який став проявлятися та накопичуватися говорив про одне – в стратегічному плані усі накопичені перед війною напрацювання виявились абсолютно вірними. Аналіз досвіду причому досвіду абсолютно нового слід шукати в галузі тактики та оперативного мистецтва флотів. І тому, опис дій радянського ВМФ під час Радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. потребує окремого аналізу, оскільки на відмінну від Російської імперії, радянські морські теоретики одразу приступали до вивчення досвіду тої чи іншої компанії. Тобто теорія розвивалася разом з практикою. Втім, обґрунтування саме цього факту вже потребує окремого серйозного дослідження.

Саме тому, нижче конспективно, втім ретельно проаналізувати саме стратегічне використання радянських флотів під час війни 1941-1945 рр. в сенсі опису дій окремих родів сил – підводних, надводних та морської авіації.

Північний театр був найбільш складним морським театром воєнних дій, як з точки зору географії (простору величезного та природно-кліматичних умов) так і з точки зору стратегічної важливості. В першу і головну чергу тому, що саме по Північному маршруту у самі важкі для СРСР роки війни – 1941-1943 йшов до Радянського Союзу вантаж допомоги від Великобританії та США по системі так званих «полярних конвоїв».

З військово-географічної точки зору операційна зона радянського Північного флоту, який на початок війни був самим слабким серед усіх чотирьох флотів, виявилась найскладнішою. Над складні кліматичні умови та величезна кількість малих бухт та заток робили його доволі специфічним та в буквальному сенсі екстремальним для служби [57, с. 143].

«Великого значення для Північного флоту мали дії підводних човнів, на них, як до війни, так й після покладали великі надії. В результаті інтенсивність їхнього застосування на протязі всієї війни була доволі високою» [80, с. 38]. А втрати – самими малими, як це не здається парадоксальним!

На протязі всього часу проведення бойових дій спосіб використання підводних човнів змінювався. Першим був позиційний метод, котрий добре опрацювали перед війною. «Суть цього методу зводилася до наступного. Для підводних човнів акваторія від норвезького порту Тромсе до Варангер-фіорду була поділена на 8 позицій, їхні розміри були досить великими, нарізка їх визначалася переважно географічними умовами району» [80, с. 39]. Даний спосіб дуже схожий з крейсерським, але між позиціями були досить широкі розмежування. На сусідню лінію підводним човнам заходити заборонялося. Далі підводні човни займали позицію й чекали, поки крізь їхню позицію пройде ворожий корабель чи конвой. При цьому вони діяли одні й самостійно, тому, якщо навіть підводний човен й натикався на ворожий конвой, то сам добивався невеликих успіхів [93, 107].

Але після того, як стало більш-менш відомо про характер дій ворожого флоту, підводні човни стали використовувати метод крейсерства чи як

говорили тодішні документи - завіси у зазначеному районі. В основному він припадає на 1942-1943 рр. Даний метод був доволі схожим з попереднім, але вже підводні човни могли підтримувати один одного й переходити із одного району в інший. «Також було встановлено постійний зв'язок з іншими підводними човнами та літаками розвідки. Не менш важливим був й той факт, що командирам дали набагато більше свободи дій. Тобто не потрібно було так часто звертатися до штабу. В результаті ефективність значно зросла, але з часом супротивник почав посилювати оборону проти підводних човнів, як результат командування перейшло на новий метод – нависаючої завіси» [80, с. 39].

Даний метод був вперше застосований у січні 1944 р. Суть його полягала в тому, що для підводних човнів було визначено чіткі райони очікування, розташовані за 20-30 миль від берега. Перебуваючи у цих районах, підводні човни тримали радіозв'язок з літаками-розвідниками та штабом флоту, цим самим утворюючи завісу, що нависає над певною ділянкою прибережної комунікації ворога [93, 54, с. 173]. Його реалізація стала можливою лише завдяки зв'язку з іншими силами флоту, починаючи з літаків й завершуючи торпедними катерами. «Завдяки даному методу командуванню вдалося зменшити втрати серед підводних човнів, а можливість більш оперативно управляти групами підвищувала ефективність дій. Таким чином, метод «нависаючої завіси» став своєрідним різновидом групового маневреного методу бойового застосування підводних човнів» [80, с. 40].

В сучасній пострадянській військово-історичній літературі, метод завіс та нависаючих завіс Північного флоту СРСР часто порівнюють з діями німецьких підводних човнів в Атлантиці та американських у Тихому океані, що отримав назву «вовчих зграй». Між тим, майже усі автори упускають з виду той факт, що ці дві концепції принципово різні. Якщо радянська носила стратегічний характер – тобто завіси вирішували задачі усього флоту, то метод «вовчих зграй» здебільшого був елементом тактики і оперативного використання флоту

(для німців). Не дивно, що система радянських завіс стала основою тактики повоєнних підводних флотів майже всіх провідних країн світу, тоді як «вовчі зграї» залишилися фактом історії.

«Важливим для Північного флоту ВМФ СРСР стало й використання морської авіації. Але головною проблемою було, те що на початку війни у повітряних сил Північного флоту ВМФ СРСР було всього 116 літаків застарілих типів» [80, с. 41]. При цьому мінно-торпедна авіація на флоті була взагалі відсутня, а бомбардувальна авіація була явно недостатньою для вирішення завдань. В той же час, з самого початку Радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. авіація флоту залучалася для підтримки сухопутних військ. Внаслідок цього на початковому етапі війни морська авіація не вела активних дій на морі [74].

«В той же час крейсерство й надалі активно використовували. Групові удари здійснювалися в основному невеликими однорідними тактичними групами по 2-3 бомбардувальники. Але після того, як почалося масове надходження на флот торпедоносців та збільшення числа бомбардувальників, групові удари стали застосовуватися значно частіше» [80, с. 41, 93].

Починаючи з 1943 р. для підвищення ефективності морської авіації Північного флоту ВМФ СРСР стало широко практикуватися використання різнорідних груп, які складалися з торпедоносців, бомбардувальників, штурмовиків і винищувачів. Склад ударних груп постійно зростав до самого кінця війни. «Це дозволяло безперервно атакувати флот супротивника та порушувати його комунікації на постійній основі. Продовжували вдосконалюватись й тактичні прийоми дій авіації. Літаючи на різних висотах й атакуючи з різних напрямів, супротивник був вимушений розпорошувати на великій площі своє ППО. В результаті її ефективність падала» [80, с. 42].

Великим досягненням бойового застосування морської авіації Північного флоту ВМФ СРСР стало те, що до кінця війни почала складатися оперативна та тактична взаємодія авіації з іншими родами сил флоту: підводними човнами та

торпедними катерами. Все частіше були випадки коли напади на ворожий флот здійснювали, як авіація, так й підводні човни разом із торпедними катерами.

На комунікації ворога торпедні катери виходили лише у темний час доби. Більш активно вони почали діяти тільки в 1944 р., коли кількість торпедних катерів значно збільшилася, й було сформовано повноцінну бригаду. Торпедні катери використовувалися в основному у три способи: вільний пошук; пошук за даними розвідки; пошук разом із авіацією [66, с. 173]. До кінця 1943 р., як правило, застосовувався метод вільного пошуку. Але його ефективність була вкрай низькою.

Переломний момент із застосування торпедних катерів настав після того, як радянській авіації вдалося завоювати панування в повітрі в 1944 р. «Тоді торпедні катери вже здійснювали пошук при забезпеченні розвідувальної авіації та перейшли переважно до денних атак. До тактичної групи почали включати до 4 катерів» [80, с. 42, 54, 57, с. 212].

Почали практикувати й виходи одночасно декількох тактичних груп для розширення фронту пошуку, а наявність на озброєнні радіолокації дозволяла здійснювати взаємний обмін інформацією та на її основі організовувати чітку взаємодію груп. Управління безпосередньо катерами тактичної групи під час бою у морі здійснювалося командиром групи, що був на одному з катерів.

У 1943 – 1944 рр. мала місце й тактична взаємодія торпедних катерів та берегової артилерії. Сутність її полягала в тому, що катери атакували транспорти супротивника у період інтенсивного обстрілу береговими батареями кораблів охорони. В той же час берегова артилерія в основному діяла рідко й не виправдала очікувань. Були й випадки спільних дій торпедних катерів з винищувальною та штурмовою авіацією, коли катери прикривалися винищувачами та завдавали ударів разом із штурмовиками [66, с. 172].

Успіху спільних дій торпедних катерів та авіації у 1944 р. значною мірою сприяла розробка штабом флоту відповідних документів. Так, на початку травня 1944 р. штабом Північного флоту ВМФ СРСР було видано спеціальну

Настанову із спільних дій торпедних катерів з винищувальною, штурмовою та бомбардувальною авіацією. Але вона мала виключно рекомендаційний характер.

«Досвід застосування торпедних катерів показав, що повинні бути командири двох типів: одні – це ті, хто чудово проводять набігові операції, інші – це ті, які добре б'ють ворога біля свого берега. Класичні приклади таких командирів: Шабалін Олександр Осипович та Алексеєв Володимир Миколайович. Але підготувати командира торпедного катера котрий буде поєднувати всі два типа в принципі неможливо. Офіцери ж оперативних відділів штабу флоту й штабів з'єднань флоту, як раз й повинні бути підготовлені для керівництва торпедними катерами у будь-яких умовах» [80, с. 43; 96].

Слід зазначити, що саме досвід бойового застосування Північного флоту ВМФ СРСР був єдиним, в плані використання різнорідних сил флоту на відкритому театрі, зі стратегічними та оперативними цілями при вкрай складних географічних та військово-оперативних умовах. Тому не дивно, що виключно бойовий досвід саме Північного флоту ВМФ СРСР під час бойових дій Радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. був покладений в основу повоєнного розвитку ВМФ СРСР в цілому. Втім, аналіз цього виходить за межі нашої кваліфікаційної роботи.

Балтійський театр бойових дій ВМФ СРСР був унікальним не лише для Радянського Союзу, а й для всього світу, оскільки таких умов, як Балтійський флот, не мав жоден інший. «Це було зумовлено доволі швидким і вкрай несприятливим для Радянського Союзу розвитком подій у Прибалтиці в перші місяці війни. Як результат, виникла доволі гостра необхідність перебазування всіх сил Балтійського флоту у східну частину Фінської затоки» [80, с. 44]. Цей маневр значно полегшив противнику організацію захисту своїх комунікацій на Балтійському морі [93].

Незважаючи на низку проблем та тяжкість ситуації, підводні сили

Балтійського флоту протягом 1941-1942 рр. намагалися систематично діяти на комунікаціях ворожого флоту на Балтиці. Основним методом використання підводних човнів довгий час залишався позиційний. Але великі простори району та недостатня кількість підводних човнів напряду впливали на успішність дій.

Крім того, тут існувала проблема, яка в принципі була відсутня на будь-якому театрі бойових дій під час як Другої світової так і дещо більш ранішньої Першої світової війни. Вся операційна зона Балтійського флоту ВМФ СРСР являла собою відносно невеликий з географічної точки зору театр в якому в принципі відсутні були значні глибини. Як наслідок, саме цей театр став просто унікальним для ведення мінної війни, як з боку ВМФ СРСР так і з боку ВМС Німеччини та її союзника Фінляндії. В результаті, вся Фінська затока Балтійського моря була з кінця літа 1941 р. просто уतिकана морськими мінами загороджування абсолютно різних типів. Цей «суп з кльоцками» як називали цю акваторію радянські моряки де-факто унеможлилював активні дії підводних човнів та великих надводних кораблів від патрульних розпочинаючи. Втім, задачі, які у 1941-1944 рр. стояли перед Балтійським флотом ВМФ СРСР, а саме перерізання стратегічних комунікацій між нацистською Німеччиною та Швецією, без застосування підводних човнів вирішити було реально не можливо. І тому, найчисельніша з усіх флотів радянське підводне угруповання підводних човнів Балтійського флоту діяло в цих вкрай жорстких умовах постійно [93].

Так, після успіхів на Північному флоті стали застосовувати метод крейсерства у призначеному районі, а позиційний метод застосовувався лише у Фінській затоці. «Але треба зауважити, що головною особливістю використання підводних човнів на Балтиці впродовж 1941-1942 рр. була необхідність форсування мінних загороджень та протичовнових сіток Фінської затоки. Ситуація погіршилася після того, як в березні 1942 р. ворог захопив такі важливі острови, як Гогланд та Великий Тютерс» [80, с. 44]. Тоді єдиним

способом перейти Фінську затоку стало використання підводних човнів «всліпу» [98].

Слід відмітити, що цей метод передбачав вихід підводного човна як одиночної бойової одиниці на відповідну позицію вкрай низьким темпом (аби форсувати мінні та сіткові загородження) з постійним реагуванням на будь яку загрозу, що з'явилася у підводному положенні без можливості всплоти. Остання можливість з'являлася лише по виходу на комунікації противника, але за для переходу туди «всліпу» витрачалася майже половина автономності. І навіть, якщо дії підводного човна на комунікаціях нацистів виявлялись успішними – автономності для повернення в свою базу вже не залишалося. Однак радянські моряки діяли і діяли успішно фактично на межі своїх людських та технічних можливостей.

В цьому аспекті, слід зазначити, що саме цей метод за весь час існування підводного флоту в жодній війні чи воєнному конфлікті не використовувався більше. Спроби американців у 1943 р. дещо аналогічне повторити у узбережжя Японії – скінчилися повним провалом.

За для реалізації дії методом позиційної війни «всліпу» усі підводні сили Балтійського флоту ВМФ СРСР, котрі можна було використати в 1942 р. для бойових дій, були поділені на три ешелони залежно від ступеня їхньої бойової готовності для форсування Фінської затоки. «План передбачав організацію переходу підводних човнів у три етапи. Складність проходження, окрім наявності мінних полів, полягала й у тому, що підводні човни всі три етапи повинні були здійснювати в підводному положенні, спливаючи лише для зарядки акумуляторів у нічний час» [80, с. 44]. Для проведення таких складних операцій Штабом бригади було розроблено рекомендовані курси форсування мінних загороджень. На протязі всієї війни дані курси змінювалися та доповнювалися залежно від обстановки та аналізу попередніх операцій [98, 93].

Але до кампанії 1943 р. супротивнику вдалося значно посилити мінні загородження на протичовнових рубежах, які перекривали всю затоку. «У

районі між Голландським та Поркклаудським рубежами діяло цілих 5 пошуково-ударних груп з 2-3-х кораблів, інтенсивно діяла й авіація ворога, котра не давала змогу радянським човнам, навіть у нічний час, надовго спливати; в той же час на островах та узбережжі були встановлені артилерійські батареї» [80, с. 45]. Ці сили та засоби утворили єдину протичовнову зону глибиною понад 150 миль. Ніде до й під час Другої світової війни не створювалося таких сильних протичовнових рубежів, як у Фінській затоці. В результаті дії підводних сил Балтійського флоту ВМФ СРСР були майже заблоковані. Більшість спроб прорватися через ряд загороджень закінчувалися провалом, а невеликі успіхи стали виключенням [54, с. 214].

Дії підводних човнів було відновлено лише у другій половині 1944 р., після виведення з війни Фінляндії і посилення радянської авіації в даному регіоні. Також завдяки завоюванню панування в небі тральщики Балтійського флоту проводили активне розмінування затоки та прокладали нові шляхи для підводних сил. Одночасно, фінські бази Ханко та Поркала-Уд були передані у розпорядження підводних сил Балтійського флоту ВМФ СРСР, що призвело до їх прямого виходу на оперативний простір і виключало необхідність діяти «всліпу» задля форсування сильних мінних та протичовневих позицій противника.

«Щодо авіації, то тут в основному використовувалися торпедоносці, котрі аж до 1944 р. застосовували метод крейсерства. Групове використання авіації стало основним лише після перебазування її на звільнені аеродроми Балтії» [80]. Головна проблема у використанні торпедоносної авіації проти ворожого флоту противника в 1943 р. полягала насамперед у значному віддаленні системи базування морської авіації [66, с. 183].

Незважаючи на складність, досвід використання підводних сил Балтійського флоту дозволив виявити справжню значущість маневрених та позиційних сил та засобів боротьби з підводними човнами саме на закритому морському театрі. Противнику вдалося створити у Фінській затоці доволі

серйозні протичовнові рубежі, основою яких були щільні мінні загородження та протичовнові мережі. Як результат, в цих умовах самотійне подолання цих рубежів було майже нереальним [55, с. 23-57]. Втім, радянські підводні човни їх успішно і багато разів форсували не дивлячись ні на що.

«Потрібно було використання різнорідних сил флоту, їх сильне забезпечення як матеріально, так й інформаційно, що у даній обстановці виливалося в самотійну оперативно-тактичну завдання флоту. Але створити таке угруповання в умовах 1943 р. і початку 1944 р. командування Балтійського флоту об'єктивно не мало можливості» [80, с. 46].

Лише з вересня 1944 р., тобто з моменту виходу Фінляндії з війни та виходу Балтійського флоту на оперативний простір, різнорідні сили з катерів, тральників, десантних засобів під прикриттям сторожевих кораблів та авіації активно стали використовуватися як морське забезпечення флангу наступаючих у глиб Польщі та Німеччини радянських фронтів.

«Чорноморський театр бойових дій ВМФ СРСР був доволі унікальним та мав низку особливостей, які впливали на подальший розвиток військово-морського мистецтва» [80, с. 46]. З перших днів радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. Німеччина зі своїми союзниками – Румунією та Болгарією, а з 1942 р. і Італією, активно проводили конвоювання, яке здійснювалося в основному міноносцями, сторожовими катерами, самохідними десантними баржами і канонерськими човнами. Крім того, на першому етапі війни німецька авіація повністю панувала у небі [70, с. 154] та змогла новітніми магнітними мінами частково заблокувати основні бази радянського Чорноморського флоту.

В результаті командування ЧФ СРСР вимушено було діяти в основному проти морських комунікацій супротивника. Особливістю дії ЧФ на морських комунікаціях супротивника було інтенсивне використання великої кількості надводних кораблів у прибережних зонах [71, 90].

На сам характер операцій істотно впливала низка особливостей театру воєнних дій на Чорному морі: «перевага противника у повітрі до середини 1943

р. змушувало командування проводити набігові дії, зазвичай, лише у темний час доби; оборона військово-морських баз, котрі були в облозі, що в свою чергу, обмежувало можливості використання сил флоту для вирішення інших задач, погіршення в результаті постійних атак авіації системи базування сил флоту, особливо це стало критично внаслідок втрати Криму» [80, с.47]. Всі ці фактори так чи інакше позначалися на військових операціях .

В свою чергу, досвід використання надводних кораблів у набігових діях на морські комунікації супротивника показав, що успіх цих дій повністю залежав від ретельної підготовки, організації взаємодії з авіацією та надійного забезпечення [93]. Теоретична складова була добре розроблена теоретиками у передвоєнний час, але, як було сказано вище, більшість набігів було проведено в темний час доби, що перед війною було слабо відпрацьовано. «Для командирів виключного значення набувало своєчасне виявлення супротивника. Відсутність на радянських бойових кораблях РЛС виявлення надводних цілей значно ускладнювало й доволі часто робило його малоефективним» [80, с. 47]. Як результат, більшість набігів були малоефективними, німецькі комунікації критичних ушкоджень не отримували.

Причому найяскравішою і одночасно трагічною такою операцією на даному театрі став перший набіг радянських кораблів на чолі з лідером «Москва» на румунський порт Констанца, в результаті якої порту не було фактично нанесено збитків, а от через погану підготовку та організацію набігу, лідер «Москва» загинув, причому від свого підводного човна Щ-206.

«Не менш важливим було те, що, діючи на прибережних комунікаціях ворога, необхідно було велику увагу приділяти організації протимінної оборони кораблів. Завдяки теоретичним і практичним наробіткам в передвоєнний час у радянських моряків у даній сфері проблем не виникало» [80, 98]. За виключенням першого замінування німецькою авіацією Севастополя у червні-липні 1941 р.

Ситуація на Чорному морі почала кардинально змінюватися осені 1943 р.

В результаті наступальних дій Червоної армії 1943-1944 рр. кримське угруповання противника було ізольоване від решти німецьких сил на суходолі. Забезпечити евакуацію і підтримку цього угруповання можна було лише морем. Як результат, для німців значно зросло значення морських комунікацій. Тому їхнім перериванням ще більше стало цікавитися радянське командування [107].

У період з 8 квітня по 12 травня 1944 р. в ході Кримської наступальної операції Чорноморський флот провів операцію з порушення комунікацій противника між Кримським півостровом і портами Румунії. «Головною метою було наступне: на першому етапі не допустити посилення угруповання ворожих військ у Криму, на другому – зірвати евакуацію 17-ої німецької армії із Криму» [80, с. 48, 93].

«Сама підготовка до операції почалася ще в листопаді 1943 р., в той час, коли у північно-західному районі Чорного моря вже постійно діяли підводні човни та авіація Чорноморського флоту» [80, с. 49]. Цей період став одним із вирішальних, оскільки саме в цей час почали вводити рекомендації із застосування різнорідних сил флоту на основі аналізу бойових дій 1941-1943 рр. Як таких, документів не було, але у навчальних закладах, де готували кадровий склад, цьому приділяли дуже велику увагу [74].

Також здійснювалася оперативна розвідка маршрутів руху транспортів та конвоїв супротивника у портах Криму та Румунії. Основними силами та засобами розвідки стали авіація, підводні човни та берегові пости радіорозвідки. Вперше масово на Чорному морі почали розроблятися плани оперативного маскування, що передбачали, в першу чергу, забезпечити скритність розгортання сил, ведення боротьби з розвідкою супротивника [93].

«Чорноморський флот ВМФ СРСР розпочав проведення операції в ніч на 9 квітня 1944 р. Для знищення ворожих суден, що виходили з портів Криму, у прибережній зоні використовувалися торпедні катери, кожна бригада діяла самостійно та у чітко визначеному напередодні операції районі» [80, с. 49]. Основним методом використання торпедних катерів був вільний пошук

групами від двох до шести катерів у темну пору доби, в свою чергу, торпедні катери прикривали артилерійські човни. Крім того, торпедні катери забезпечувалися літаками-освітлювачами.

Біля берегів Румунії та у відкритому морі боротьбу з конвоями вели підводні човни. Вони використовували позиційно-маневрений метод, суть якого полягала в тому, що, перебуваючи на визначених позиціях, підводні човни тримали радіозв'язок з літаками-розвідниками, з командиром бригади та один з одним. Залежно від обстановки та виявлення розвідкою маршрутів руху конвоїв супротивника, підводні човни переміщувалися на інші позиції та виходили в атаку. До цього зазвичай практикувалися поодинокі виходи й інколи групові [54, с. 173].

Цей метод давав можливість чітко керувати підводними човнами в морі та оперативно зосереджувати їх у районах найбільш інтенсивного руху конвоїв супротивника. Під час атак підводні човни застосовували залповий спосіб торпедної стрільби «віялом». Це теж стало результатом сумного досвіду, оскільки до війни та на перших етапах війни підводні човни атакували поодинокими залпами, в результаті видаючи себе, а потім не мали змоги вийти безпечно на другий залп.

Щодо морської авіації, то вона відіграла одну із ключових ролей на протязі всієї війни. Завдаючи ударів по всій довжині комунікацій супротивника від берегів Криму до румунських портів, авіація досягла значних успіхів. [70, с. 197].

«Дії авіації, підводних човнів та торпедних катерів Чорноморського флоту в операції з 9 квітня по 12 травня 1944 р. призвели до втрат понад 100 суден супротивника. За даними головного морського штабу Румунії, за годину до евакуації супротивника з Криму сили Чорноморського флоту потопили 43% тоннажу німецьких та румунських суден, що були на Чорному морі»[80, с. 50]. Тому можна із впевненістю сказати, що флот відіграв ключову роль у звільненні Криму [93].

За час операції морські комунікації супротивника були серйозно порушені, проте перервати їх повністю через обмежену кількість виділених сил, слабкість розвідки в нічний час, перебої у матеріально-технічному забезпеченні, а також через недоліки в оперативних розрахунках не вдалося.

Дана операція була взята, як основа для характеристики військових дій на Чорному морі, оскільки її оперативно-теоретична частина найбільш яскраво показала суть ведення ЧМ морських операцій на протязі всієї війни.

«Отже, морські комунікації мали дуже важливе значення на всіх театрах бойових дій. Протягом майже всієї війни Німеччина та її союзники здійснювали перевезення як стратегічної сировини, так і військових вантажів. Тому порушення морських комунікацій супротивника для радянського керівництва було одним із головних завдань» [80, с. 51].

В той же час, залучення різнорідних сил дозволяло флотам СРСР впливати на супротивника за різних умов обстановки й у різних районах. Щодо самого флоту, то основною формою його застосування на комунікаціях ворога були систематичні дії (повсякденна бойова діяльність). Основою флоту стали підводні човни та морська авіація, значну роль відіграла й мінна зброя через те, що комунікації супротивника мали переважно прибережний характер. В той же час через максимальне залучення сил флоту задля сприяння сухопутним військам на усіх морських театрах початку війни призвело до того, що у роки війни на комунікаціях противника могли використовуватися лише підводні човни. Але тут треба зауважити той факт, що перед війною на підводні човни було зроблено велику ставку. Тому рішення їх масово використовувати саме на ворожих комунікаціях є цілком обдуманим.

«Починаючи з 1943 р. у боротьбі з флотом супротивника велику роль стала відігравати морська авіація. Це було зумовлено, в першу чергу, кількісним зростанням, звільненням морської авіації від дій на сухопутних напрямках, а також накопиченням великого бойового досвіду, в результаті чого вдалося завоювати панування у повітрі» [80, с. 51]. Методи застосування

авіації під час війни безперервно розвивалися, а теоретичні напрацювання щодо її застосування активно впроваджувалися через курси підготовки офіцерів.

В той же час основним недоліком дій авіації була її низька активність у темну пору доби, що пояснюється відсутністю на літаках радіолокації.

«Події на морських комунікаціях супротивника показали, що при застосуванні лише одного роду сил флоту повний розгром флоту ворога неможливий»[80, с. 52]. Постало питання щодо організації спільних зусиль різнорідних сил у взаємодії між собою. До війни такі теоретичні напрацювання виявилися не зовсім доречними в тих умовах, в яких опинилися морські сили. Як результат, в ході війни в основу способів дій різнорідних сил флоту були покладені послідовні та одночасні удари по одному й тому ж конвою підводними човнами, авіацією та торпедними катерами.

Досвід Радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. показує, що успішність дій сил на морських комунікаціях супротивника значною мірою залежала від усіх видів забезпечення, й насамперед, від розвідки, яка може забезпечити правильне планування та організацію дій, але за умови, якщо розвідка ведеться на постійній основі та різнорідними силами та засобами. Це дозволяло командуванню бачити достовірну та повну картину бойової обстановки на морі, та приймати низку правильних та важливих рішень.

«В той же час, недостатня увага розвідці на перших етапах війни призвела до того, що командування, не маючи повних відомостей, приймало помилкові рішення, що в свою чергу, призводило до невиправданих втрат» [80, с. 52]. На протязі всієї війни основним недоліком розвідки була її низька ефективність у темний час через відсутність на літаках спеціального обладнання.

ВИСНОВКИ

Глибокі зміни в політиці, в тому числі військовій, зміни військової доктрини та військової стратегії Російської імперії на початку XX ст. та Радянського Союзу в 1920-х – першій половині 1940-х років стали причинами еволюції теорії застосування ВМФ даних держав.

Протягом 1900-1917 рр. в Російській імперії здійснювалося активна розробка теорії морської стратегії. В період 1900-1904 рр. тривали гострі суперечки між військово-морськими теоретиками та старшими офіцерами флоту. Однак непримиренна боротьба між прихильниками теорії «Мехена-Коломба» та теорії «Молодої школи» мала своїм наслідком відсутність чіткого бачення будівництва й застосування ВМС в майбутніх збройних конфліктах. Як результат, не було вирішено, який саме військово-морський флот потрібен Росії: броненосний та мінний для дій в прибережних водах або океанський-крейсерський з великою автономністю дій на комунікаціях супротивника. Провідним тогочасним теоретиком став С.О. Макаров.

Поразка в Російсько-японській війні 1904-1905 рр. спонукала російських теоретиків до повного переосмислення військово-морської науки та стратегії. Аналізуючи досвід військово-морських конфліктів кінця XIX – початку XX ст., великі морські держави (Велика Британія, Франція тощо) почали створювати власні теоретичні напрацювання по стратегічному використанню флоту. Приєдналися до цього процесу й російські дослідники. Протягом 1905-1914 рр. в Росії з'явилася велика кількість теоретичних робіт. Вперше був створений повноцінний курс з морської стратегії; суднобудівні програми почали в більшій мірі відповідати теоретичним напрацюванням, а у теоретиків з'явилося достатньо цілісне бачення морської стратегії. Саме в цей час відбувається наукове становлення таких теоретиків, як М. Л. Кладо та О.В. Немітц.

Парадокс полягав в тому, що, маючи достатньо велику кількість цікавих досліджень, військово-морська наука в Росії розвивалася буквально сама по собі та жодного зв'язку з практичним застосуванням теоретичних напрацювань не мала, окрім суднобудівних програм. Варто відмітити, що військово-морські теоретики висновки з поразки у Російсько-японській війні зробили, а більшість морських офіцерів та вище політичне керівництво – ні. Недоліком був й той факт, що за роки Першої світової війни жодних великих теоретичних напрацювань не з'явилося, а всі бойові дії на початку війни відбувалися за одним планом для кожного з можливих морських театрів.

Однак при всіх вищезначених недоліках в російській науці склалася унікальна ситуація, внаслідок якої російські теоретики змогли зробити дуже вагомий внесок в розвиток військово-морського мистецтва. Не маючи цілісного бачення розвитку ВМС, теоретики бралися за всі можливі теорії, проводили палкі дискусії, написали велику кількість праць. Всі вказані передумови створили міцне підґрунтя для подальшої еволюції поглядів із стратегічного використання флоту .

Революційні події 1917 р., прихід більшовиків до влади не зупинили розвиток військово-морської теорії. В період 1917-1945 рр. на розвиток теорії почали активно впливали наступні фактори: поява нових методів боротьби на морі, накопичення нових знань в області військово-морського мистецтва та зародження нових форм і способів підготовки й ведення бойових дій тактичного, оперативного й стратегічних масштабів.

В міжвоєнний період теоретичні напрацювання з використання ВМФ радянських дослідників дали можливість розв'язати наступні задачі: розробити принципи і способи підготовки до ведення бойових дій на морі, вивчити оперативно-стратегічний зміст боротьби на морі з можливими супротивниками СРСР та розв'язати проблеми оптимізації системи управління флотом.

Автор дійшов висновку, що протягом 1917-1924 рр. основною науковою проблемою у радянській військово-морській науці стало обґрунтування

необхідності збереження ВМФ як самостійного виду збройних сил. В той же час радянські теоретики низці задач приділили недостатньо уваги: не було опрацьовано деякі питання з організації оборони морських баз, евакуації своїх військ з ізольованих приморських плацдармів. Також не було вирішено проблему допомоги своїм військам, притиснутим до моря військами супротивника, хоча дана тема постійно обговорювалася на протязі всього міжвоєнного періоду. Недостатньо уваги було приділено й діям флоту на морських комунікаціях ворога за умови панування ворожої авіації в повітрі.

Однією з головних причин відносно невеликих результатів розвитку теорії застосування ВМФ в дані роки була вузькість фронту науково-теоретичних досліджень, ослаблення прямих і зворотних зв'язків між теорією застосування ВМФ й військовою доктриною держави. Така ситуація пояснюється тим, що даний етап став початком зародження нових радянських військово-морських шкіл – «молодої» та «старої». На даному етапі радянські теоретики відмовилися від теорії, котра була розроблена в Російській імперії, тепер вона мала виключно історично-пізнавальний характер.

Протягом 1925-1929 рр. тривала розробка теорії «малої війни на морі». Центральною проблемою стало обґрунтування шляхів та способів вирішення військово-морськими силами притаманних їм задач на морських театрах бойових дій в майбутній війні за несприятливих для Радянського Союзу умов.

Перша половина 1930-х рр. стала періодом відносного застою в розвитку військово-морської теорії, оскільки панування однієї думки призвело до однобічного бачення використання ВМФ. Основною науковою проблемою в даний період стала розробка теорії використання підводних човнів та морської авіації у майбутньому збройному конфлікті. В цей же час вийшов перший повноцінний бойовий статут ВМФ, але він став наслідком напрацювань попередніх років.

В період 1925-1935 рр. потужним поштовхом для розвитку теорії застосування ВМФ стала технічна реконструкція Військово-морських сил

СРСР. Після прийняття кораблебудівної програми на 1933-1937 рр. почалося масове будівництво підводних човнів нових проектів, торпедних катерів, якісне й кількісне зростання парку бойових й розвідувальних машин морської авіації, посилення й модернізація берегової оборони. На відміну від попередніх кораблебудівних програм, програма другої п'ятирічки мала в основі всебічне науково-теоретичне й оперативно-стратегічне обґрунтування. Вона повністю відповідала положенням військової доктрини СРСР, що визначали основні принципи будівництва й застосування флоту.

Важливим недоліком теоретичних розробок періоду 1917-1935 рр. стала відсутність достатньої уваги підготовці й веденню дій стратегічного масштабу на океанських просторах, оскільки тогочасне радянське керівництво й командування вважало, що дана проблема не є актуальною для ВМФ СРСР.

Протягом 1935-1939 рр. відбулися значні зрушення в розвитку військово-морської теорії використання ВМФ. На цьому етапі Радянський Союз перейшов до політики демонстрації сили на морі. Для практичного втілення цього завдання було використано низку теоретичних напрацювань, про що свідчить новий бойовий статуті ВМФ 1937 р. Також в цей період почали будувати «великий флот». Однак Радянській Союз не приділяв увагу будівництву авіаносних з'єднань, хоча в цілому радянські теоретики активно спостерігали за зарубіжними напрацюваннями в галузі будівництва та бойового застосування авіаносців. Загальний напрямок будівництва ВМФ і військово-географічні умови основних морських театрів Радянського Союзу викликали обґрунтовані сумніви в необхідності їх наявності у складі Військово-морського флоту.

Незаперечним є той факт, що розвиток радянської теорії використання ВМФ та їхніх основних елементів є результатом колективної праці низки теоретиків, таких, як Б. Жерве, М. Петров, М. Фрунзе, Р. Муклевич, О. Александров, В. Беллі та багатьох інших. До теоретичних напрацювань в СРСР активно долучалися як морські офіцери, так й політичні діячі.

В той же час в 1930-ті роки розробка теорії застосування ВМФ

уповільнювалася, коли основні морські кадри зазнали безпідставних репресій.

Під час Другої світової війни теоретичні напрацювання не припинялися й активно продовжувалися. Радянська військово-морська наука безперервно розвивалася й досягла на кінець конфлікту доволі-таки вагомих результатів. Радянським ВМС в повній мірі вдалося практично реалізувати ідеї з використання різнорідних сил флоту. Стратегічне використання ВМФ СРСР диктувалося політикою компартії та реальними можливостями морських сил та сил ворога в певній обстановці.

Велике значення мало те, що навіть під час активних бойових дій створювалися й доповнювалися вже існуючі напрацювання. Вперше за п'ятдесят років теорія військово-морського мистецтва почала крокувати разом з практикою.

Серед особливостей реалізації теоретичних думок варто відзначити те, що офіційні документи почали носити рекомендаційний характер. Теоретики добре розуміли той факт, що можна передбачити все: кількість сил ворога, час й місце битви, але сам хід битви передбачити неможливо. Щоб мінімізувати кількість неочікуваних ситуацій для командирів, й розроблялася теорія військово-морського мистецтва.

Незважаючи на низку вищезначених проблем, радянська військово-морська теоретична думка всього за двадцять років досягла достатньо високих результатів, на що іншим державам знадобилося вдвічі більше часу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Александров А. П. Операции на морских сообщениях. Л.: Военно-Морская Академия РККА, 1934. 48 с.
2. Александров А. П. Военно-морские силы капиталистических государств. Л.: Военно-Морская Академия РККА, 1934. 40 с.
3. Александров А. П. Десантная операция. Оперативный очерк. Л., 1933. 62 с.
4. Александров А. П. Критика теории владения морем. Л.: Военно-Морская Академия РККА, 1930. 80 с.
5. Александров А.П. Противодесантная операция: Оперативный очерк. Л., 1933. 48 с.
6. Александров А.П., Белли В.А., Исаков И.С. Операции подводных лодок: в 2 т. Л., 1933.
7. Алекин В. А., Быков П. Д. Морская тактика. М.: Воениздат, 1936. 124 с.
8. Березин, Е. В. .Морская тактика. Часть историческая. СПб. :Тип. Морского Мин-ва, 1880. 278 с.
9. Боевой устав РККФ: Проект / Сост. М. А. Петров. Б.м., 1924. 529 с.
10. Боевой устав Военно-морских Сил РККА (1930): Введ. в действие приказом РВС СССР от 27 февраля 1930 г. М., 1930. 230 с.
11. Временный боевой устав Морских Сил РККА: Введ. в действ. приказом наркома обороны Союза ССР от 26 марта 1937 г. М., 1936. 240 с.
12. Временное Наставление по боевому применению морской авиации 1937 г.: Введ. в действие приказом заместителя народного комиссара обороны СССР по морским силам и начальника морских Сил РККА от 4 мая 1937 г. М., 1937. 320 с.
13. Временное Наставление по боевой деятельности подводных лодок 1939 г.(НПЛ-39). М., 1939. 266 с.
14. Вопросы стратегии и оперативного искусства в советских военных трудах, (1917-1940 гг.). М., 1965. 246 с.

15. Гейден А. Ф. Армия и флот в современной обстановке гр. А. Гейден. Санкт-Петербург : тип. Морского министерства, 1900 , 23 с.
16. Гончаров, Л. Г. Курс морской тактики. Артиллерия и броня : практическое пособие. Л., 1932. 395 с.
17. Десятый съезд РКП(б) стенографический отчет. М., 1963. 915 с.
18. Добротворский Л. Ф. Какой флот необходим России? Санкт-Петербург : тип. А.С. Суворина, 1904. 61 с.
19. Душенов К. К истории вопроса о малой войне на море *Морской сборник*. 1928. № 4. С. 23-26.
20. Декрет СНК о воссоздании морских сил РСФСР 1921 г. URL: <https://warwick.ac.uk/fac/soc/economics/staff/mharrison/aviaprom/ver13/1921.docx> (дата звернения 28.03.2023).
21. Зотов Р.В. Стратегические уроки морской истории. *Морской Сборник*. 1892. № 7, 69 с.
22. Жерве, Б. Б. Значение морской силы для государства Пг.: Тип. Мор. Комиссариата, 1922. 160 с.
23. Жерве Б.Б. Морская стратегия Наполеона. Пг., 1922. 136 с.
24. Известия ВЦИК № 3 от 5. 01. 1921. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/indexes/types/27> (дата звернения 17. 08.2023).
25. Исаков И.С. Военно-морской флот СССР в Отечественной войне. М.-Л.: Военно-Морское Издательство НКВМФ СОЮЗА ССР, 1944. 324 с.
26. Кладо Н. Л. Современная морская война. Санкт-Петербург, 1905, 485 с.
27. Кладо Н.Л. Значение флота в ряду военных средств государства. — Ораниенбаум: Издание офицерской стрелковой школы, 1910, 87 с.
28. Кладо Н. Л. Этюды по Стратегии. Клуб «Реалисты», 1997, 352 с.
29. Кузнецов Н.Г. Накануне. М., 1966. 226 с.
30. Лудри И. М. Красный флот в составе Вооруженных сил Республики *Морской сборник*. 1927. № 10. С. 27-32.

31. Макаров С. О. Рассуждения по вопросам морской тактики. — СПб.: типо-лит. Шредера, 1904.
32. Макаров С.О. Рассуждения по вопросам морской тактики *Морской Сборник*. 1897. № 7. С. 53
33. Муклевич Р.А. Десятилетие Октябрьской революции и флот. *Морской сборник*. 1927. № 10. С. 15-19.
34. Муклевич Р.А. Боевое взаимодействие армии и флота. *Морской сборник*. 1928. № 2. С. 19-26.
35. Наставление по боевому применению морской авиации (1930): Введ. в действие приказом РВС СССР от 22 февраля 1930 г. №43. Л.: Госвоениздат, 1930. 236 с.
36. Новицкий В. В ожидании нового Колумба. *Морской сборник*. 1930. № 11. С. 15-20.
37. Петров М. А. Два боя. Л.: Редакционно-издательский отдел Морских сил РККФ, 1926. 58 с.
38. Петров М.А. Морская тактика. Боевая деятельность флота. Л.: Редакционно-издательский отдел морского ведомства. 1924. 320 с.
39. Петроградская правда. 1920. 25 марта. URL: <https://docs.historyrussia.org/ru/indexes/types/27> (дата звернения 03.05.2023).
40. Русский архив. Великая Отечественная. Т. 12(1-2). Накануне войны: Материалы совещаний высшего руководящего состава ВМФ СССР в конце 1940 года. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/136520-russkiy-arhiv-velikaya-otechestvennaya-t-12-1-2-nakanune-voyny-materialy-soveschaniy-vysshego-rukovodyaschego-sostava-vmf-sssr-v-kontse-1940-goda> (дата звернения 20.06.2023).
41. Реформа в Красной Армии. 1923-1928 гг.: Док. и материалы в 2 кн. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/162519-reforma-v-krasnoy-armii-1923-1928-gg-dok-i-materialy-v-2-kn-kn-1> (дата звернения 12.07.2023).

42. Сбор командующих флотов и флотилий по обобщению опыта войны и итогов боевой подготовки за 1940 год. О характере современной войны и операций на море. Доклад Первого Заместителя Народного Комиссара Военно-Морского Флота адмирала И.С. Исакова. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/indexes/values/506637> (дата звернения 29.08.2023).
43. Третий съезд Советов СССР (1925 г.): Стенографический отчет. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/126059-tretyi-sezd-sovetov-sssr-1925-g-stenograficheskiy-otchet> (дата звернения 10.05.2023).
44. Тухачевский М.Н. Избранные произведения. В 2-х т. М.: Воениздат, 1964.
45. Улановский В. О темах для научно-исследовательских работ. *Морской сборник*. 1930. № 10. С. 6-10.
46. Черкасов В.Н. Записки по морской тактике: Боевая деятельность флота-Санкт-Петербург, 1909, 201 с.
47. Черкасов В.Н. Записки по морской тактике: Основы морской стратегии - Санкт-Петербург, 1906, 166 с.
48. Черкасов В.Н. Записки по курсу: Элементарная морская тактика: Свойства оружия - Санкт-Петербург Николаев. мор. акад, 1910, 416 с.
49. Фрунзе М.В. О молодежи. М., 1937. 130 с.
50. Фрунзе М.В. Избранные произведения. М.: Воениздат, 1951. 356 с.
51. Якымычев А.М. Война малым (слабым) флотом. *Морской сборник*. 1928. № 9. С. 12-16.

Література

52. Апальков Ю.А. Эсинцы проекта 56 и их модификации. СПб: Галея Принт, 2009, с. 75
53. Апальков Ю.А. Росийский императорский флот 1914 – 1907. Справочник по корабельному составу. *Морская коллекция*. 1998 № 4 С. 318
54. Ачкасов В. И., Павлович Н. Б. Советское военно-морское искусство в Великой Отечественной войне. М.: Воениздат, 1973. 256 с.

55. Ачкасов В. И., Вайнер Б. А. Краснознаменный Балтийский флот в Великой Отечественной войне. М.: Воениздат, 1957. 296 с.
56. Балакин С.А. ВМС Франции 1914-1918 гг. Справочник. *Морская коллекция*, 2000. № 3. С.2
57. Басов А. В. Флот в Великой Отечественной войне. 1941-1945: Опыт оперативно-стратегического применения М.: Наука, 1980. 304 с.
58. Больных А. Схватка гигантов. МАСТ, 2000 С. 371
59. Бескровный Л.Г. Армия и флот России в начале XX века. Очерки военно-экономического потенциала. М. Воениздат, 1986
60. Буров В.Н. Отечественное военное кораблестроение.
URL: <http://commi.narod.ru/txt/burov/index.htm> (дата звернения 25.03.2022).
61. Близниченко С. С. Начальник Военно-морских сил РККА Р.А. Муклевич.
URL: <http://history.milportal.ru/nachalnik-voenno-morskix-sil-rkka-r-a-muklevich/>
(дата звернения 12.04.2022).
62. Близниченко С. С., Лазарев С. Е. Контр-адмирал А. П. Александров: исторический портрет на фоне эпохи. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontr-admiral-a-p-aleksandrov-istoricheskiy-portret-na-fone-epohi/viewer> (дата звернения 28.01.2022).
63. Виноградов С.Е. Линейный корабль «Дредноут». *Морская коллекция*. 1996 № 6
64. Горшков С. Г. Морская мощь государства. 2-е изд., доп. М: Воениздат, 1979. 416 с.
65. Грибовский В.Ю. Морская политика СССР и развитие флота в предвоенные годы 1925-1941 М. Военная книга, 2006. 432 с.
66. Дроговоз И. Большой флот страны советов. М. Харвест, 2003. 254 с.
67. Доценко В. Военно-морская стратегия России. М. Эксмо, 2005. 238 с.
68. Доценко В. История военно-морского искусства. Т. 1-2. М. Эксмо, 2005.

69. Жуматий В. Морские десантные операции Вооруженных сил СССР. Морская пехота в довоенный период и в годы Великой Отечественной войны. 1918-1945. М., 2011. 324 с.
70. Зоткин Я. Ф., Любчиков М. Л., Болгари П. П. Краснознаменный Черноморский флот. 3-е изд., испр. и доп. М.: Воениздат, 1987. 334 с.
71. Золотарев В. А., Козлов И. А. Три столетия Российского флота. В 4 т. СПб.: Полигон, 2003-2005.
72. Золотарев В. А. Войны с Японией [От поражения к Победе. К 110-летию окончания Русско-японской войны 1904–1905 гг. и к 70-летию окончания Советско-японской войны 1945 URL: <https://military.wikireading.ru/hSwncfseDK> (дата звернения 29.10.2023).
73. История дипломатии: В 4 т. М.: Политиздат, 1965. Т. 3. 562 с.
74. Кафедра истории военно-морского искусства URL: <https://flot.com/publications/books/shelf/vma/9.htm> (дата звернения 24.09.2023).
75. Курмышов В.М. Военно-морской флот советской России: быть или не быть. 1921 г. URL: <http://www.psihdocs.ru/v-m-kurmishov-voenno-morskoj-flot-sovetskoj-rossii-bite-ili-ne.html> (дата звернения 23.10.2023).
76. Курмышов В.М. Строительство Балтийского флота в межвоенный период 1921-1941 гг. автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02; Санкт-Петербург. государственный университет. Санкт-Петербург, 2005. 41с.
77. Кочергин И.Г. Советский подводный флот в предвоенные годы и годы Великой Отечественной войны, 1932-1945 гг. автореф. дис... д-ра ист. наук: 07.00.02; Санкт-Петербург. государственный университет. Санкт-Петербург, 2001. 42 с.
78. Ковалев Э. А. Короли подплава в море червонных валетов. Хроника начального периода советского подводного плавания. 1918–1941 гг. М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. 428 с.
79. Козлов И.А., Шломин В.С. Краснознаменный Северный флот. М.: Воениздат, 1983. 456 с.

80. Кондраков С.Ю. Військово-морська теоретична думка в СРСР та її реалізація (1918-1945). Бакалаврська робота. *Рукопис*. Одеса, 2022. 62 с.
81. Коротков И.А. История советской военной мысли. М.: Наука, 1980. 276 с.
82. Каримов Е.Р. Вклад В.М. Фрунзе в развитие военной теории. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vklad-m-v-frunze-v-razvitie-voennoy-teorii/viewer> (дата звернення 10.06.2023).
83. Макаров С.И. Оперативное искусство Военно-Морского Флота: история и современность. СПб.:Изд-во «Аврора-Дизайн», 2011, 124 с.
84. Монаков М.С. Судьбы доктрин и теорий. *Морской сборник*. 1990. № 11. С. 94.
85. Монаков М.С. Развитие применения отечественного военно-морского флота в 1921-1941 гг. Дис. д-ра ист. наук: 20.02.22 Москва. 1999. 367 с.
86. Мордвинов Р. Н. Советское военно-морское искусство. Сборник статей. М.: Военмориздат, 1951. 278 с.
87. Мазур Т.П. Морская историческая комиссия (Мориском). URL: <https://genrogge.ru/bahirev/mor.htm> (дата звернення 01.08.2023).
88. Мурманская область: история в документах. Материалы региональной научно-практической конференции 11-12 апреля 2018 года. Мурманск, 2018. 156 с.
89. Мусаев В.И. Британский флот на Балтике 1918-1919 гг. URL: <http://history.milportal.ru/britanskij-flot-na-baltike-v-1918-1919-gg/> (дата звернення 20.02.2022).
90. Морозов Э. Черноморский флот в Великой Отечественной войне. Краткий курс боевых действий. URL: <https://military.wikireading.ru/92023> (дата звернення 20.11.2023).
91. Морозов Є. Строительство Рабоче-Крестьянского Флота в межвоенный период 1921-1941 годов. URL: <http://www.viek.ru/31/117-128.pdf> (дата звернення 20.04.2023).

92. Моисеев С.П. Список кораблей русского парового и броненосного флота. М. Воениздат, 1948, 141 с.
93. Мещеряков Б. Отечественное военно-морское искусство в действиях по нарушению морских коммуникаций в Великой Отечественной войне. URL: <https://flot.com/science/view/communication.htm> (дата звернения 13.02.2023).
94. Никулин М. А «Морская сила» в российской и зарубежной геополитической мысли URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/morskaya-sila-v-rossiyskoy-i-zarubezhnoy-geopoliticheskoy-mysli> (дата звернения 03.07.2023).
95. Осьмачко С.Г. Культура военной мысли в СССР (1920-1930-е гг.). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-voennoy-mysli-v-sssr-1920-1930-eg/viewer> (дата звернения 15.11.2023).
96. Поспелов А. С. Российский военно-морской флот. От Петра Великого до современности. М.: Эксмо (Бомбора), 2019. 256 с.
97. Павленко С. Флот образцов — как образец флота. Франция против Тройственного союза. *Наука и техника*. 2020 № 9 С. 31-43
98. Павлович Н. Б. Развитие тактики военно-морского флота: в 4 частях. М.: Воениздат, 1979-1990.
99. Петров П.В. Оперативно-тактическая подготовка на Краснознаменном Балтийском флоте в конце 1930-х годов. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/operativno-takticheskaya-podgotovka-na-krasnoznamennom-baltiyskom-flote-v-kontse-1930-h-godov/viewer> (дата звернения 18.06.2023).
100. Петров П.В. Краснознаменный Балтийский флот накануне Великой Отечественной войны 1935 - весна 1941. М., 2016. 704 с.
101. Платонов А. Линейные силы советского флота. М., 2016. 726 с.
102. Пухов А. Балтийский флот в обороне Петрограда. 1919 год. М-Л.: Военмориздат НКВМФ СССР, 1939. 140 с.
103. Сорокин А. И., Краснов В. Н. Корабли проходят испытания. Л.: Судостроение, 1985. 232 с.

104. Сувениров О. Ф. Трагедия РККА 1937-1938. М.: Терра, 1998. 356 с.
105. Савинкин А.Е., Домнин,И.В. Белов Ю.Т., Быков А.К. Военно-морская идея России: Духовное наследие Императорского флота. 2-е изд. Испр. И доп. М.: Русский путь, 1999, 552 с.
106. Тюрин Б., Чернышов А. Достойно подражания – они были первыми. *Техника молодёжи*. 1985 № 4 С. 63-64
107. Харламов С. Анализ эффективности советского подводного флота в годы Второй мировой войны. URL: <https://flot.com/science/view/effectivity.htm> (дата звернения 18.08.2023).
108. Чернышов А. «Новики». Лучшие эсминцы Российского императорского флота. М. Эксмо, 2007 С. 5-47, 92-95
109. Шапиро Л.С. Самые быстрые корабли. Л.: Судостроение, 1990. С. 40-42.
110. Шапиро Л.Г. Самые нелегкие пути к Нептуну. Л.Судостроение, 1985 С. 4
111. Янбих В.В. Адмирал флота Советского Союза И.С. Исаков. URL:<https://flot.com/history/personalities/isakov.htm> (дата звернения 11.05.2023).